

Nieuwe activiteiten in het landelijk gebied

Een verkennende studie naar natuur en landschap
als vestigingsfactor

P.J. Rijk
E.J. Bos
E.S. van Leeuwen

werkdocumenten

WOT
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGEN UR

For quality of life

Nieuwe activiteiten in het landelijk gebied

Een verkennende studie naar natuur en
landschap als vestigingsfactor

P. J. Rijk

E. J. Bos

E. S. van Leeuwen

Werkdocument 49

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, april 2007

De reeks 'Werkdocumenten' bevat tussenresultaten van het onderzoek van de uitvoerende instellingen voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT Natuur & Milieu). De reeks is een intern communicatiemedium en wordt niet buiten de context van de WOT Natuur & Milieu verspreid. De inhoud van dit document is vooral bedoeld als referentiemateriaal voor collega-onderzoekers die onderzoek uitvoeren in opdracht van de WOT Natuur & Milieu. Zodra eindresultaten zijn bereikt, worden deze ook buiten deze reeks gepubliceerd. De reeks omvat zowel inhoudelijke documenten als beheersdocumenten.

Dit werkdocument is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de WOT Natuur & Milieu.

Het onderzoek is begeleid door een begeleidingscommissie. Deze bestond uit Wim Lammers, Rijk van Oostenbrugge en Henk Westhoek (allen van het Milieu- en Natuurplanbureau).

©2007 **LEI**

Postbus 29703, 2502 LS Den Haag
Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

Vrije Universiteit

Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde (FEWEB)
De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
Tel: (020) 598 60 00; fax: (020) 598 60 05; e-mail: Eleeuwen@feweb.vu.nl

De reeks WOt-werkdocumenten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit werkdocument is verkrijgbaar bij het secretariaat. **Het document is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	13
1.1 Algemene ontwikkelingen en achtergrond	13
1.2 Onderzoeksdoelstelling	14
1.3 Kennisvraag en onderzoeksvragen	14
1.4 Raakvlakken en projectafbakening	15
1.5 Onderzoeksaanpak	16
1.6 Fasering	16
2 Literatuur	19
3 Keuze studiegebieden en werkwijze interviews	25
4 Sociaal-economische situatie van de gemeenten Wijdmeren en De Wolden	27
4.1 Verstedelijking en grondgebruik	27
4.2 Demografische ontwikkelingen	28
4.3 Arbeidparticipatie	29
4.4 Inkomen en werkloosheid	30
4.5 Bedrijvigheid	31
4.6 Enkele conclusies	33
5 Gooi- en Vechtstreek (gemeente “Wijdmeren”)	35
5.1 Algemeen	35
5.2 Nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen	35
5.3 Resultaten interviews	37
5.4 Resultaten workshop/discussiebijeenkomst en interviews bij organisaties	40
5.4.1 Resultaten workshop/discussiebijeenkomst	40
5.4.2 Interviews organisaties	43
5.4.3 Belangrijkste algemene conclusies	44
6 Zuidwest Drenthe (gemeente “De Wolden”)	45
6.1 Algemeen	45
6.2 Nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen	46
6.3 Resultaten interviews	48
6.4 Resultaten workshop/discussiebijeenkomst	54
7 Synthese	57
Literatuur	61
Bijlage 1 Deelnemers aan de discussiebijeenkomsten/workshops	63
Bijlage 2 Centrale vragen/discussiepunten bij de discussiebijeenkomsten/workshops	65
Bijlage 3 Verkenning naar de veranderende functies van vrijkomende boerderijen in de Gooi- en Vechtstreek	67

Samenvatting

Inleiding

Zowel door allerlei processen die zich voordoen in de maatschappij (toenemend aantal ouderen, meer vrije tijd, meer Europese regelgeving etc.) als door de veranderende rol van de land- en tuinbouw verandert de economische basis van het landelijk gebied. De rol van de landbouw als economische drager van het platteland wordt minder en naast recreatie is ook in toenemende mate de dienstensector van belang voor de lokale economie. Deze ontwikkelingen kunnen het karakter van het landelijk gebied veranderen.

Het doel van dit onderzoek is om meer inzicht te krijgen in de effecten van veranderende en nieuwe activiteiten in het landelijk gebied, oftewel of deze veranderingen positief of negatief uitpakken voor natuur en landschap. De kernvraag voor het onderzoek is: wat betekent het voor natuur en landschap dat de economische basis van het platteland verandert? Ook is onderzocht in hoeverre de bestaande natuur en het huidige landschap van belang zijn voor economische dragers in het landelijke gebied.

Als gevolg van de terugloop van het aantal agrarisch bedrijven komen in toenemende mate agrarische bedrijfsgebouwen vrij. Soms blijven deze in agrarisch gebruik maar soms worden ze ook gebruikt voor niet-agrarische activiteiten. Naast activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen en bedrijfsverbredende activiteiten door land- en tuinbouwers, ontstaan in het landelijk gebied ook activiteiten door nieuwe of uitbreidende bedrijven in of nabij steden en dorpen. In dit onderzoek hebben we ons gefocust op nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Voor deze niet-agrarische nieuwe activiteiten zijn we geïnteresseerd in het belang van natuur en landschap in de vestigingskeus en het mogelijke positieve en negatieve effect op de omgeving.

Het onderzoek is opgebouwd uit een literatuurstudie naar nieuwe activiteiten in voormalige boerderijen en het belang van natuur en landschap hierbij als vestigingsfactor. Verder is ervoor gekozen om twee studiegebieden nader te gaan onderzoeken: gemeente Wijdmeren in de Gooi en Vechtstreek en De Wolden in Zuidwest Drenthe¹. Bij de keuze van de gebieden is gekeken naar recente veranderingen in bedrijvigheid en de bereidwilligheid van de gemeente om aan het onderzoek mee te werken. Verder heeft bij de keuze de aanwezigheid van voldoende natuur en landschap (kwalitatief en kwantitatief) een rol gespeeld. Van de twee gebieden is allereerst een sociaal-economische analyse uitgevoerd. Vervolgens zijn interviews afgenomen en is in de studiegebieden een workshop gehouden, met relevante actoren zoals natuurbeschermingsorganisaties, ondernemers en bestuurders.

Literatuurstudie

Algemeen

Gemiddeld was er in het gehele land tussen 2000 en 2005 sprake van een afname van 3.000 agrarische bedrijven per jaar (Berkhout en Van Bruchem, 2006). Deze afname betekent niet automatisch dat ook de bedrijfsgebouwen van deze voormalige bedrijven vrij komen voor andere doeleinden. Veel bedrijfsgebouwen behouden namelijk hun agrarische functie en worden door de

¹ Hoe we tot de keuze van deze twee gemeenten zijn gekomen staat uitgebreid beschreven in dit document.

andere land- en tuinbouwbedrijven gebruikt. Ook worden bedrijfsgebouwen door de gestopte land- en tuinbouwers soms aangehouden voor hobbydoeleinden of worden gesloopt (bijvoorbeeld in ruil voor een woning). Uit onderzoek van Daalhuizen (2004) blijkt dat in de periode 1979 tot 1999 bijna tweederde van de bedrijfsgebouwen van gestopte land- en tuinbouwers uiteindelijk de agrarische functie verliest, daarvan wordt 16%² hergebruikt als niet-agrarische bedrijfspand. Uit onderzoek van Van der Vaart (1999) komt naar voren dat ongeveer 80% van de vrijgekomen boerderijgebouwen (in Friesland) een woonbestemming krijgt.

Als we veronderstellen dat deze percentages ook voor de afgelopen 5 jaar hebben gegolden, dan zou dit betekenen dat er in de periode 2000-2005 over het gehele land ongeveer 1.600 voormalige agrarische bedrijfsgebouwen een niet-agrarisch bedrijfspand geworden zijn. Dit komt neer op ruim 300 bedrijven per jaar.

Uit het onderzoek van Daalhuizen (2004) komt verder naar voren dat hergebruik van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen voor niet-agrarische activiteiten zich overal in het land voordoet. Het minste doet zich dit voor in Drenthe, Overijssel, Limburg en Zeeuwsch Vlaanderen (5-12% hergebruik). Nabij steden en op- en afritten van rijkswegen worden duidelijk ook meer voormalige agrarische bedrijfsgebouwen hergebruikt.

Deze veranderingen blijken zich in het gehele land voor te doen maar in iets sterkere mate in de meer stedelijk provincies zoals Utrecht, Noord-Holland, Gelderland en Oostelijk Noord-Brabant (tussen 24 en 35% hergebruik). De diversiteit van bedrijfstypen die zijn gehuisvest in voormalige boerderijen blijkt zeer groot te zijn. Wel komt naar voren in het onderzoek van Daalhuizen (2004) dat in de jaren 1992-1999 vaker dan gemiddeld een reparatiebedrijf van consumentenartikelen, (groot)handelsbedrijf, agrarisch gerelateerde bedrijvigheid of activiteiten in de bouwnijverheid een plaats krijgen in voormalige boerderijen. De nieuwe bedrijven zijn voor een groot deel éénmansbedrijven, en bedrijven met 2-4 mensen in dienst. Dit komt goed overeen met het nationale beeld. Uit onderzoek van Mooiweer (2004) blijkt dat de werkgelegenheid in voormalige boerderijen substantieel voor de lokale economie kan zijn: er zouden in het landelijk gebied van de gemeente De Wolden ongeveer 400 volledige arbeidsplaatsen in voormalige boerderijen ondergebracht zijn. Als de werkgelegenheid met verbrede activiteiten op de landbouwbedrijven meegeteld worden komen er nog 100 arbeidsplaatsen bij.

Vaak zijn de ondernemers die een niet-agrarische activiteit beginnen in een voormalige boerderij de voormalige agrariër of zijn opvolger. Ongeveer de helft van de ondernemers had geen binding met de voormalige boerderij. Uit het onderzoek van Daalhuizen (2004) komt naar voren dat bijna de helft van de ondernemers voorheen zelf het voormalig agrarisch bedrijf runde of de opvolger is van de voormalige agrariër. Verder is tweederde van de ondernemers voor het eerst begonnen met het bedrijf, een derde had al eerder op een andere plek een bedrijf.

Vestigingsredenen

Op basis van klassieke vestigingstheorieën kan worden verwacht dat het platteland ondernemers aantrekt vanwege onder andere de relatief lage prijzen van grond en bebouwing, de aanwezige (uitbreidings)ruimte en de afwezigheid van verkeerscongestie of parkeerproblematiek. Tegenwoordig lijken urbaan-rurale bedrijfsverplaatsingen ook te danken te zijn aan plattelandsspecifieke eigenschappen zoals groen, rust, openheid en landschap (Keeble en Tyler, 1995 zie ook Bryant, 1989). Deze eigenschappen hebben ook een positief effect op de woonomgeving (en verhuisbereidheid) van werknemers.

² Dit is door Daalhuizen berekend over een iets kortere periode, van 1992-1999.

In het onderzoek van Daalhuizen (2004) werd in een enquête specifiek de vraag gesteld waarom ondernemers zich op een bepaald adres hebben gevestigd. Hieruit blijkt dat in veel gevallen de boerderij al tot het familiebezit behoorde maar dat ook een deel (17%) van de ondernemers de betreffende locatie heeft gekozen vanwege de beschikbare (bedrijfs)ruimte. De kwaliteit van de omliggende omgeving wordt door bijna een vijfde als eerste reden aangegeven om zich in een voormalige boerderij te vestigen. Voor veel andere ondernemers was het niet de eerste reden van vestiging maar wel een belangrijke.

Uit onderzoek van Mooiweer (2004) naar de karakteristieken van niet-agrarische activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in de gemeente De Wolden blijkt dat de wens om wonen en werken te combineren de belangrijkste factor is om nieuwe bedrijvigheid te gaan beginnen. Andere redenen die hoog scoren zijn: de beschikbaarheid van relatief goedkope bedrijfsruimte, de sterke binding met De Wolden als woonomgeving, de aantrekkingskracht van De Wolden als plattelandsgemeente, de behoefte aan hobbymatig grondgebruik en het behoud van familiebezit.

Ruimtelijke effecten en beleid

Boerderijen leveren met hun karakteristieke verschijning en architectuur een belangrijke bijdrage aan de regionale identiteit en herkenbaarheid van regio's (Van Olst, 1999). Functiewijziging van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen gaat dikwijls gepaard met verbouwingen en aanpassingen van de gebouwen. Ook worden er dikwijls erven, opritten en beplantingen veranderd. Hierdoor verandert de aanblik van de voormalige boerderij en daardoor het landschap. Vooral voor cultuurhistorische waarden en de 'leesbaarheid' van de geschiedenis van het landschap kan dit nadelig zijn. Verder zijn er effecten op de toevoerwegen en moeten er soms aanvullende eisen gesteld worden aan bijvoorbeeld afvoer van rioleringen en andere zaken op milieugebied. Ook Van der Vaart (1999) wijst erop dat een niet-agrarische bedrijfsbestemming relatief tot meer veranderingen aan het pand en erf leidt dan een bestemming tot woonboerderij.

Het beleid voor vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen is niet landelijk geregeld. Uiteindelijk is het 'gemeentelijk Bestemmingsplan Buitengebied' wet- en richtinggevend voor de burger en de nieuwe gebruiker van een voormalige agrarische bedrijfsgebouw. Toch speelt het beleid van de provincie ook een rol. Veel van het huidige beleid is geënt op de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening en het Structuurschema Groene Ruimte waarin functieveranderingen van vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen onder voorwaarden worden toegestaan. Veel provincies hebben een eigen interpretatie gegeven aan het beleid voor hergebruik van voormalige boerderijen. In sommige provincies vindt men nieuwe activiteiten in voormalige bedrijfsgebouwen wenselijk. Andere provincies zijn juist erg terughoudend.

In de in 2005 van de Rijksoverheid verschenen Nota Ruimte, waarin het voorgenomen Rijksbeleid tot 2020 verwoord staat, worden voor vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen mogelijkheden geschapen om deze om te zetten in woningen of geschikt te maken voor andere bedrijvigheid.

Sociaal-economische situatie van de gemeenten Wijdmeren en De Wolden

Wijdmeren

Wijdmeren is een gemeente gelegen in het relatief sterk verstedelijkte COROP-gebied Gooi en Vechtstreek. Meer dan de helft van de inwoners woont in weinig verstedelijkte en 45% in niet verstedelijkte gebieden. Kijken we naar het grondgebruik in de gemeente dan zien we dat een relatief groot aandeel in gebruik is voor bos en natuur en recreatie en een relatief klein aandeel voor landbouw.

De bevolking in de gemeente is de afgelopen 5 jaren bijna niet gegroeid maar er vindt wel een verschuiving plaats tussen de leeftijdsgroepen: het aandeel (en aantal) mensen tussen de 15-65 jaar neemt af en het aandeel ouderen en jongeren neemt meer dan gemiddeld (voor Nederland) toe.

De netto-arbeidsparticipatie ligt in Wijdmeren hoger dan gemiddeld in Nederland en is onveranderd gebleven tussen 2000 en 2005. Wel heeft er een stijging van participatie van mensen met een lager onderwijsniveau plaats gevonden en zijn inwoners met een hoger onderwijsniveau juist (relatief gezien) minder gaan participeren. Verder ligt het gemiddelde inkomen per huishouden in zowel Wijdmeren als in de gehele Gooi en Vechtstreek flink boven het Nederlandse gemiddelde en is het aantal WW-uitkeringen relatief laag.

Het aantal bedrijven in de gemeente is iets gedaald, vooral in de dienstensector. Blijkbaar wonen de werknemers niet allemaal in de gemeente want de werkzame beroepsbevolking (mensen die meer dan 12 uur per week werken) is tussen 2000 en 2005 met ruim 7% gestegen. De verdeling over de sectoren landbouw, industrie en diensten is gelijk gebleven.

De Wolden

De Wolden is een gemeente waar 87% van de bevolking in niet verstedelijkte gebieden woont. Hoewel de rest van Zuidwest Drenthe gemiddeld genomen ook weinig verstedelijkt is lijkt De Wolden nog een uitzondering. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de grootste oppervlakte grond gebruikt wordt voor landbouw (84%). Opvallend is dat het aandeel grond voor bos en natuur in vergelijking met de rest van het COROP-gebied en met de rest van Nederland laag is. De bevolking van De Wolden groeit minder hard dan gemiddeld. Toch is het aandeel jonge mensen relatief hoog, evenals het aandeel oudere mensen. Ook in deze gemeente neemt het aantal inwoners tussen de 15-65 jaar zowel in relatieve als in absolute zin af.

Verder ligt ook in De Wolden het arbeids-participatieniveau hoger dan gemiddeld in Nederland. De participatie is met 5% gestegen tussen 2000 en 2003, terwijl het participatieniveau in het hele COROP-gebied relatief laag en ook nog gedaald is. Ook voor wat betreft het inkomen en de werkloosheid gaat het steeds beter met De Wolden. Het inkomen in de gemeente ligt net boven het Nederlandse gemiddelde en is iets sterker gestegen. Ook het aantal WW-uitkeringen is minder gestegen in De Wolden dan in Nederland als geheel terwijl het aantal wel snel steeg in de rest van Zuidwest Drenthe.

Ten slotte is de beroepsbevolking gegroeid. Vooral het aandeel werkzame personen in de dienstensector groeide terwijl het aandeel in de industrie daalde. Toch werkt nog steeds een groot deel van de mensen in de landbouw en industrie en een relatief klein deel in de diensten sector. Als we kijken naar het aantal bedrijven blijkt deze voor een relatief groot gedeelte uit landbouwbedrijven te bestaan. Maar het aantal landbouwbedrijven neemt af en het aantal industrie en diensten bedrijven groeit.

De twee gemeentes hebben dus een aantal overeenkomsten maar vooral veel verschillen. Overeenkomsten zijn de relatief lage bevolkingsgroei met een afname van inwoners tussen 15-65 jaar en een relatief hoge participatiegraad. Maar Wijdmeren is een sterker verstedelijkte gemeente met relatief weinig landbouw en veel ruimte voor bos, natuur en recreatie. In sociaal-economisch opzicht doet de gemeente het goed en lijkt er weinig te veranderen. De Wolden is zeer weinig verstedelijkt met een belangrijker rol voor de landbouw. Wel verandert er veel in De Wolden en stijgt bijvoorbeeld het inkomen en het aantal bedrijven sterker dan gemiddeld. Ook wordt de rol van de dienstensector steeds belangrijker.

Belang van natuur en landschap

Gooi- en Vechtstreek (Gemeente Wijdmeren)

Uit de resultaten van de interviews en de workshop/discussiebijeenkomst kwam naar voren dat de Gooi- en Vechtstreek (met daarbinnen de gemeente Wijdmeren) door velen wordt ervaren als een gebied met een sterke stedelijke druk en een grote voorliefde voor de aanwezige natuur en landschap. De bestaande recreatieve bedrijvigheid is sterk afhankelijk van het landschap. Veel van de bestaande bedrijvigheid ontleent een groen imago aan de aanwezigheid van natuur en het landschap in de regio.

Omdat er voor de huidige inwoners geen gebrek aan werkgelegenheid is en veel inwoners beschikken over een hoog inkomen, verkiezen ze vaak natuur en landschap boven (nieuwe) economische activiteiten. Er zijn dus veel beperkingen voor bedrijven en weinig mogelijkheden voor startende ondernemers.

De geïnterviewde ondernemers die nieuwe economische activiteiten ontplooiën in voormalige agrarisch bedrijfsgebouwen zijn vrijwel allemaal tevreden met de rentabiliteit van hun nieuwe bedrijf. Veel bedrijven ontplooiën activiteiten die met (dag)recreatie te maken hebben: horecagelegenheden, galleries, paardenpension, maneges, boerengolf. Bijna al deze bedrijven zeggen dat ze voordeel hebben van de aanwezige natuur en het landschap.

Naast aanpassingen aan de bedrijfsgebouwen voor de specifieke nieuwe activiteiten heeft men meestal weinig veranderd aan het authentieke karakter van de boerderijen. Ook nu nog zijn er vaak wensen voor uitbreidingen aan de bedrijfsgebouwen. Dit gaat gepaard met veel (gemeentelijke) bepalingen en procedures. De interacties tussen de ondernemers met de nieuwe activiteiten onderling en tussen deze ondernemers en de natuur- en landschapsorganisaties zijn zeer gering. Volgens de ondernemers verandert er weinig in het landschap door de nieuwe activiteiten. Omgekeerd zeggen ze wel eens last te hebben van regelgeving rondom natuur en landschap voor hun bedrijvigheid. Ook op milieugebied zijn er regels die soms op weerstand stuiten.

Uit de discussiebijeenkomst/workshop en de aparte interviews bij de diverse organisaties komt naar voren dat er in de regio een precair evenwicht is tussen bedrijvigheid, wonen, infrastructuur en natuur en landschap. De wens om veel nieuwe bedrijvigheid in het gebied toe te laten bestaat bij het merendeel van de huidige actoren niet. Wel willen bestaande bedrijven vaak uitbreiden om hun totale rentabiliteit te verbeteren. Soms is dit door het ontbreken van voldoende ruimte en de (gemeentelijke) regelgeving op dit punt niet mogelijk. Zo worden bedrijven gedwongen hun bedrijf te verplaatsen naar andere regio's.

Ondanks het grote belang van natuur en landschap voor de totale bedrijvigheid (direct of indirect via het groene woon/werk imago van de regio) is er tussen de natuur en landschapbeherende instanties en de bedrijven in de regio niet veel overleg en samenwerking. In de andere onderzochte regio (De Wolden) is dit veel meer. Hier liggen zeker nog veel kansen voor de streek. Sommigen instanties (Kamer van Koophandel, HISWA, VV's, individuele bedrijven) willen ook wel overleggen.

Vaak zijn het de huidige bewoners, gemeentebesturen en de natuur en landschapbeherende organisaties die ervoor zorgen dat het gebied in grote lijnen blijft zoals het nu is. Hierbij speelt ook het feit dat de vrije ruimte in het gebied beperkt is en dat binnen een straal van zo'n 30 km ongeveer 5 miljoen mensen wonen. De externe ruimtedruk is dus groot. Hier echt aan toe geven zou het karakter van het gebied te veel aantasten.

Mogelijkheden om tot een betere integratie tussen de lokale bedrijvigheid en natuur en landschap te komen binnen de bestaande randvoorwaarden liggen er op het gebied van meer "rood voor groen"constructies (ecoducten, bedrijventerreinen), betere zonering begeleiding in en bij natuurgebieden door andere locaties van parkeerterreinen, en in de combinatie waterberging/natuur/watersport. Ook zijn er nog meer mogelijkheden voor ondernemers in vrijkomende agrarische gebouwen om activiteiten te ontplooiën die een link met natuur en landschap hebben. Aan de landschappelijke aankleding van dergelijke activiteiten dient wel de nodige aandacht te worden gegeven.

Zuidwest Drenthe (Gemeente De Wolden)

Voor de gemeente De Wolden is de situatie compleet anders dan in de Gooi- en Vechtstreek. Hier is vrijwel geen stedelijke druk, en men wil economische activiteiten juist stimuleren. Er is ook genoeg ruimte om allerlei zaken te realiseren. Liefst past men nieuwe activiteiten zo goed mogelijk in het landschap in zodat rood en groen elkaar kunnen versterken. Er is dus veel aandacht voor nieuwe activiteiten in het landelijk gebied.

Van de geïnterviewde ondernemers met nieuwe activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen is driekwart van elders afkomstig; meestal het noordelijk deel van de Randstad. Het gebied is aantrekkelijk voor nieuwe ondernemers, omdat de prijzen van vrijkomende agrarisch gebouwen in vergelijking met de Randstad nog redelijk zijn. De voormalige boerderijen worden bijna altijd goed opgeknappt en voorzien van (soms nieuwe) streekeigen erfbeplantingen. Ook is er dikwijls rond het erf grond bijgekocht, dat op een streekeigen manier ingericht is. Dit geldt niet alleen voor bedrijven die het voor hun klandizie moeten hebben van een mooi landschap en nabije natuur. Relatief veel bedrijven zijn in de toeristische sector werkzaam (bed and breakfast, zalenverhuur, camping, verhuur voor groepsaccommodaties). Ook zijn er relatief veel galerieën en kunstenaars.

Bij de inrichting van nieuwe bedrijven en bij de soms huidige uitbreidingswensen heeft men veel te maken met bouw-, hinderwet- of milieuvergunningen. Over het algemeen zijn er geen grote problemen met de gemeente over de vergunningen geweest.

Veel bedrijven hebben activiteiten ontplooid waarbij hun klanten mede komen voor rust en de aanwezige natuur en het landschap. De ondernemers zijn zich dat ook terdege bewust. Driekwart van hen is lid van een natuurbeschermingsorganisatie en een kwart is ook daadwerkelijk actief hierin. Er zijn redelijk veel interacties tussen de bedrijven en natuur en landschap (folders over en weer, open dagen, wandel- en fietsroutes, puzzelroute, excursies vanaf de recreatiebedrijven). De meeste bedrijven zijn lid van een branchevereniging en van de VVV. Veel bedrijven in de recreatieve sector werken op bepaalde gebieden bedrijfsmatig samen en verwijzen naar elkaar voor complementaire activiteiten

Over de invloed die de bedrijven zelf hebben op het landschap en de natuur zijn de geïnterviewden duidelijk positief. Men vindt doorgaans dat het bedrijf een positieve uitstraling heeft op natuur en landschap (de voordelen zijn groter dan de nadelen). Genoemd worden vooral het goede onderhoud aan de voormalige boerderijen en de ruime erfbeplantingen en het meer selectief omgaan met mesttoediening en onkruidbestrijdingsmiddelen.

Landschappelijk gezien is het vaak geen nadeel dat een niet-agrariër in de boerderij is gaan wonen. Nadelen zijn er ook, maar worden doorgaans door de geïnterviewden als beperkt ervaren. Genoemd zijn onder meer zaken op het gebied van riolering, licht/geluid 's-nachts, afval en verkeersonveilige situaties. De aanwezige natuur heeft ook nadelen voor de bedrijven. Genoemd zijn: vernatting (onder meer daardoor meer muggen), roofvogels en vossen.

In de discussiebijeenkomst was een belangrijk punt dat de nieuwe bedrijvigheid op dezelfde manier met wetten en regels behandeld moet worden dan de bedrijven die al veel langer met dergelijke activiteiten (vooral in de dorpen) bezig zijn. Dit betreft onder meer milieu- en hinderwetvergunningen, regels op het gebied van hygiëne en sanitair, horeca- en drankvergunningen. De indruk bestond dat de regelgeving voor nieuwe bedrijvigheid minder streng was dan voor bedrijvigheid die er langer zat (dit aspect is overigens in het onderzoek niet onderzocht). Oneerlijke concurrentie stelt men niet op prijs.

Door velen is aangegeven dat er in het gebied nog veel meer potentie aanwezig is. De profilering en public relations kan beter. Zo staat bijvoorbeeld het Dwingelerveld wel redelijk op de kaart maar de andere natuurgebieden veel minder (Reestdal, Boswachterij Ruinen, Echtenerveld). Om de lokale economie nog meer te betrekken bij natuur en landschap en om meer bezoekers naar het gebied te halen, zijn voorstellen gedaan. Hierbij wordt bijvoorbeeld gedacht aan natuurroutes of informatiepunten die meer starten vanuit de dorpen (geeft tevens een betere zonering of wenselijke spreiding van bezoekers in de natuurgebieden), het meer richten op “wellnessvoorzieningen” (kuuroorden, opknap/verzorgvakanties na ziekenhuisopnames /fitness, sportvakanties), betere benutting van de vele cultuurwaarden en aan het organiseren van meerdaagse activiteiten. Hierdoor zou de bedrijvigheid ook in de dorpen verder gestimuleerd kunnen worden (overnachtingen, horeca, fietsverhuur, etc.).

Aangegeven is verder dat “natuur” nu als sterke kant van het gebied gezien wordt maar eigenlijk zou het “landschap” moeten zijn. Landschap bevat ook de kernen, bedrijvigheid en cultuurhistorische waarden. Hierdoor zal samenwerking makkelijker worden en kan er meer gemeenschappelijk (voor de hele gemeente) beleid gemaakt worden.

Enige conclusies

In dit onderzoek zijn zeer veel zaken rondom de relaties tussen economische bedrijvigheid en natuur en landschap aan bod gekomen. In ieder geval staat vast dat er zeer veel relaties zijn. Dit zowel in positieve als in negatieve zin.

Het zwaartepunt bij deze verkennende studie ligt vooral op de relaties tussen de nieuwe economische activiteiten op voormalige agrarische bedrijven en natuur en landschap. Er komt duidelijk in naar voren dat de aanwezigheid van natuur en landschap voor veel bedrijven in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen een factor van betekenis is. Naast vakmanschap en ondernemerschap en de uitstraling van het specifieke bedrijf is de aanwezigheid van veel natuur en een mooi landschap in de directe nabijheid van belang om voldoende klanten te trekken.

Samengevat kunnen we de vraag die bij het begin van dit verkennende onderzoek gesteld werd of natuur en landschap van belang is voor de economische dragers in het landelijk gebied zeker met een ja beantwoorden. Dit geldt vooral voor bedrijven die het moeten hebben van de recreatie en vrije tijd. Maar ook voor kunstenaars en galerieën is de aanwezigheid van veel natuur en een mooi landschap van groot belang. Dit geldt ook voor adviesbureaus op het gebied van ruimtelijke ordening, tuinaanleg en architectuur (imago/representatie).

Regionaal zijn er sterke verschillen in het type bedrijvigheid dat zich hervestigt in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Daarmee verschilt ook de directe economische relatie die deze nieuwe bedrijfsmatige activiteiten dan hebben met natuur en landschap.

In het gehele land worden per jaar ongeveer 300 voormalige agrarische bedrijfsgebouwen herbestemd voor niet-agrarische bedrijfsmatige doeleinden. Landelijk gezien heeft ongeveer

10% van deze nieuwe activiteiten directe economische relaties met natuur en landschap (ongeveer 30 bedrijven). Voor de gemeente De Wolden ligt dit percentage ongeveer op 30%. Voor de Gooi en Vechtstreek ontbreken specifieke gegevens hierover. Het komt waarschijnlijk meer in de richting van het Nederlands gemiddelde. Landelijk kan de directe nieuwe werkgelegenheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen die een relatie hebben met natuur en landschap geschat worden op ongeveer 50 arbeidsplaatsen per jaar.

Naast het directe economische belang van natuur en landschap voor nieuwe bedrijven zijn er ook indirecte effecten, bijvoorbeeld spin-offeffecten van de recreatiesector. Ook kunnen andere typen bedrijven in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen een positief (en negatief) effect hebben op natuur en landschap. Uit dit onderzoek blijkt ook dat er soms bedrijven in voormalige agrarische bedrijven zitten die een volstrekt niet aan natuur en landschap gerelateerde bedrijf hebben, maar toch een positief effect hebben doordat ze een perceel grond naast het bedrijf gingen inrichten voor natuur en landschap. Ook worden de voormalige boerderijen bij nieuwvestiging vaak grondig opgeknapt, en de erven opnieuw ingeplant, hetgeen het landschap ten goede komt.

1 Inleiding

1.1 Algemene ontwikkelingen en achtergrond

De algemene sociaal-economische en ruimtelijke situatie in Nederland verandert. Er zijn onder meer de volgende ontwikkelingen aan de gang:

- nog steeds toenemende bevolking;
- toenemend aandeel ouderen;
- toenemend aantal allochtonen;
- toenemend aantal tweeverdieners;
- doorgaans meer vrije tijd;
- verdere uitbreiding van steden, dorpen en industriegebieden;
- hoger wordende prijzen voor energie (vervoer wordt duurder);
- toenemende internationalisering met bijbehorende concurrentie;
- toenemende regelgeving vanuit de EU.

Al deze ontwikkelingen hebben ook hun weerslag op het landelijk gebied, maar ook op de land- en tuinbouw. Hiermee verandert de economische basis van het landelijk gebied. De rol van de landbouw als economische drager van het platteland wordt minder en naast recreatie is ook in toenemende mate de dienstensector van belang voor de lokale economie. Dit komt ook naar voren in het onderzoek van Terluin et al. (2005) over de plattelandseconomie.

Het belang van het grondgebruik voor natuur en landschap is de afgelopen jaren toegenomen. Het directe belang hiervoor voor de werkgelegenheid is echter beperkt. Uit Terluin et al. (2005) komt naar voren dat de directe werkgelegenheid die met het beheer van natuurterreinen samenhangt erg beperkt is (landelijk 1600 banen in 2003). Ook wordt in deze studie opgemerkt dat er bij agrarisch natuurbeheer in veel gevallen geen sprake is van een uitbreiding van de bestaande werkgelegenheid, maar het meestal gaat om een andere aanwending van arbeid die al op het landbouwbedrijf aanwezig is. Naar de indirecte effecten werkgelegenheidseffecten van natuur en landschap is in deze studie geen onderzoek verricht. (Dit aspect komt wel aan de orde in het onderhavige onderzoek).

De land- en tuinbouw heeft in toenemende mate te maken met concurrentie uit het buitenland. Mede als gevolg hiervan en door het veranderende EU beleid staan veel inkomens in de land- en tuinbouw onder druk. Veel bedrijven hebben geen opvolger en worden na verloop van tijd verkocht of verpacht aan anderen. Daardoor daalt het aantal land- en tuinbouwbedrijven nog steeds en worden overblijvende bedrijven steeds groter. Ook verdwijnt er soms grond uit de land- en tuinbouwsector bestemd voor uitbreidingen van steden en dorpen, infrastructuur, recreatiegebieden of natuur en landschap.

Als gevolg van de terugloop van het aantal agrarisch bedrijven komen in toenemende mate agrarisch bedrijfsgebouwen vrij. Soms blijven deze in agrarisch gebruik en soms worden deze gebruikt voor niet-agrarische activiteiten. Hierdoor verandert het karakter van de economische activiteiten in het landelijk gebied. Dit kan leiden tot veranderingen in de kwaliteit van natuur en landschap. De volgende vragen kunnen we hierbij stellen:

- Welke veranderingen in economische activiteiten zijn er in het landelijk gebied?
- Welke zijn gerelateerd aan de land- en tuinbouw, en
- Welke niet en hoe zullen deze ontwikkelingen in de toekomst verder gaan?

Het onderzoek van Daalhuizen (2004) geeft een indruk van de niet-agrarische activiteiten op het platteland in vrijgekomen voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Naast nieuwe activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen vinden er ook op bestaande agrarische bedrijven meer niet-agrarische bedrijfsactiviteiten plaats. Deze zogenaamde bedrijfsverbredende activiteiten bestaan bijvoorbeeld uit: verkoop aan huis van op het bedrijf geproduceerde producten, recreatie-activiteiten (mini-camping/logies), agrarisch natuurbeheer, verwerking van producten (boter, kaas, ijs, sap), enz.

Naast activiteiten in voormalige bedrijfsgebouwen en bedrijfsverbredende activiteiten door land- en tuinbouwers, ontstaan in het landelijk gebied ook activiteiten door nieuwe of uitbreidende bedrijven in of nabij steden en dorpen. Al deze vormen van bedrijvigheid kunnen van invloed zijn op de natuur en het landschap in de directe omgeving.

In dit onderzoek wordt de vraag gesteld wat deze economische verschuivingen betekenen voor de economische basis van het platteland en voor natuur en landschap.

1.2 Onderzoeksdoelstelling

Het doel van het onderzoek is om meer inzicht te krijgen in de effecten van veranderende en nieuwe activiteiten in het landelijk gebied, oftewel of deze veranderingen positief of negatief uitpakken voor natuur en landschap. Ook zal onderzocht worden in hoeverre de bestaande natuur en het huidige landschap van belang zijn voor economische dragers in het landelijke gebied.

De focus van het onderzoek ligt op de nieuwe bedrijfsmatige activiteiten die ondernomen worden in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen en de effecten van deze activiteiten voor natuur en landschap. Ook zal onderzocht worden wat het belang is van de aanwezige natuur en het landschap voor deze nieuwe bedrijvigheid. Het onderzoek is uitgevoerd in twee gemeenten met veel nieuwe niet-agrarische activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen, en heeft vooral een verkennend karakter.

1.3 Kennisvraag en onderzoeksvragen

De kernvraag voor het onderzoek is: wat is de betekenis van natuur en landschap als de economische basis van het landelijk gebied verandert? Een andere vraag die gesteld wordt in dit verband is: kunnen natuur en landschap een functie vervullen als (mede-) economische drager van het platteland?

Bovenstaande vragen zullen als leidende achtergrond dienen in dit onderzoek.

Er zijn in dit project vervolgens een aantal deelvragen te onderscheiden:

- Wat zijn de veranderingen in de richting van economische activiteiten in het landelijk gebied (recente ontwikkelingen)?
- Wat zijn de belangrijkste economische dragers van het platteland, welke verschuivingen vinden plaats en wat is het belang daarvan voor natuur en landschap?
- Wat gebeurt er in het landelijk gebied met de bedrijfsgebouwen als de land- of tuinbouwer stopt met zijn bedrijf? Wat komt er eventueel in de plaats van land- of tuinbouw?
- Wat voor effecten hebben deze veranderingen op natuur en landschap? Is het positief (meer kwaliteit/kwantiteit), neutraal of negatief (minder kwaliteit/ eenzijdig/ verrommeling)?

Hierbij zal in kwalitatieve zin ingegaan worden op de volgende aspecten:

- verkeersintensiteit in de gehele omgeving (meer rust of juist onrust, meer of minder dieren verongelukken op paden en wegen, bermbeheer, wegcapaciteit);
 - landschap (zicht, beleving, contrastwerking, inpassing);
 - luchtkwaliteit (verkeer, andere activiteiten);
 - waterkwaliteit/kwantiteit; (oppervlaktewater, grondwater);
 - bodemkwaliteit;
 - geluid (hoeveelheid, intensiteit, geluidshinder of niet);
 - licht/duisternis aspecten (belangrijk voor dag/nacht ritme dieren).
- In hoeverre kunnen natuur en landschap als economische entiteiten een rol spelen in het landelijk gebied of in een ruimere regio?
 - Wat is het belang van natuur en landschap voor de economische dragers in het landelijk gebied?

1.4 Raakvlakken en projectafbakening

Dit onderzoek bouwt voort op De Bont et al (2007), waarin verwachte verschuivingen in grondgebruik en ontwikkelingen binnen de land- en tuinbouw (bijvoorbeeld van akkerbouw naar veehouderij of tuinbouw) worden verkend.

In een regio, bijvoorbeeld een COROP-gebied, kan een toename van bedrijvigheid plaats vinden vanuit een aantal ruimtelijk te onderscheiden gebieden. Te onderscheiden zijn:

1. Vestiging en uitbreiding van bedrijvigheid in steden en dorpen.
2. Vestiging van nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen.
3. Toename van niet-agrarische activiteiten op bestaande land- en tuinbouwbedrijven.

Alle deze drie typen bedrijvigheid kunnen zowel negatieve als positieve invloeden hebben op natuur en landschap. Negatieve invloeden op natuur en landschap ontstaan bijvoorbeeld door toenemende verkeersintensiteit, meer geluidshinder, luchtverontreiniging, verstoringen van kwetsbare gebieden, een soms ander grondwaterregime en verrommeling van het landschap. Positieve invloeden van meer bedrijvigheid zouden bijvoorbeeld kunnen zijn: groter draagvlak voor voorzieningen, meer werkgelegenheid, meer mogelijkheden voor vrijwilligerswerk in natuur en landschapsbeheer, meer interesse voor natuur middels bedrijfsexcursies, sponsoring door bedrijven van specifieke gebieden, en efficiëntere/ gecombineerde implementatie van activiteiten.

De aanwezigheid van kwalitatief en kwantitatief voldoende natuur en landschap kan een aantrekkelijke factor zijn voor bedrijven om zich in de regio te vestigen of activiteiten uit te breiden (i.p.v. te verhuizen). Ook aan dit aspect zal in het onderzoek aandacht besteed worden. In het onderzoek focussen we vooral op punt 2 (Vestiging van nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen). Dit om het onderzoeksterrein enigszins af te bakenen. De andere typen bedrijvigheid en de veranderingen daarin worden wel geïnventariseerd, maar worden bij de uitwerking slechts beperkt meegenomen.

Het onderzoek begint met een literatuuronderzoek. Er wordt een beeld gegeven van de uitkomsten van de bestaande relevante literatuur op het terrein van vestiging van nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen. Het onderzoek van Daalhuizen (2004) is belangrijke opstap geweest om te komen tot een selectie van de studiegebieden.

Er is besloten om twee studiegebieden nader te onderzoeken; één studiegebied in een meer landelijke omgeving (zo mogelijk in een toekomstig Nationaal Landschap) en één in de nabijheid van een stedelijke omgeving waar veel gebeurt op het gebied van nieuwe

bedrijvigheid. De motivatie hiervoor is dat impliciet is aangenomen dat vormen van nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in beide gebieden een ander karakter hebben. Ook de uitstralingseffecten op natuur en landschap zijn mogelijk verschillend. Het is niet onmogelijk dat nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische boerderijen in de nabijheid van steden juist door de aanwezigheid van natuur en landschap en de relatie met de stedelijke omgeving zich sneller ontwikkelt dan die in een meer ruraal gebied.

1.5 Onderzoeksaanpak

Na een verkennend literatuuronderzoek zijn twee studiegebieden, waar meer dan gemiddeld veranderingen optreden op het gebied van bedrijvigheid in het algemeen en bedrijvigheid in voormalige boerderijen in het bijzonder, beschreven en nader onderzocht. Het onderzoek heeft in eerste instantie plaats gevonden in twee gemeenten maar indien relevant zijn ontwikkelingen in omliggende gemeenten ook meegenomen.

Gemeenten zijn bestuurlijke eenheden en bieden van daaruit aanknopingspunten voor de verzameling van gegevens. Zij hebben, zo bleek, ook informatie over de bedrijvigheid in hun gemeente. Bij de keuze van de gemeente is gekeken naar recente veranderingen in bedrijvigheid en de bereidwilligheid van de gemeente om positief mee te werken. Verder heeft bij de keuze de aanwezigheid van voldoende natuur en landschap (kwalitatief en kwantitatief) een rol gespeeld. Ook moest één gemeente liggen in een Nationaal Landschap en moesten er voldoende data beschikbaar zijn. Ook de aanwezigheid van een Landschapontwikkelingsplan en de beschikbaarheid van ander onderzoek kan een voordeel zijn bij de definitieve keuze.

In de twee gekozen studiegebieden is inzicht gegeven in de veranderingen in het grondgebruik en de sociaal-economische situatie (o.m. bevolkingsontwikkeling, leeftjdsverdeling, arbeidsparticipatie, werkgelegenheid). Zo mogelijk is apart aandacht besteed aan de verschuivingen binnen de typen werkgelegenheid. In elk studiegebied zijn 8 mondelinge interviews gehouden bij bedrijven die zich de afgelopen jaren gevestigd hebben in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Gestreefd is naar een zo hoog mogelijke diversiteit in activiteiten die men gestart is.

De mogelijke positieve en negatieve zaken en aspecten t.a.v. natuur en landschap zijn in beeld gebracht. Van belang zijn ook de meningen van natuur- en landschapsinstanties, omwonenden, ondernemersverenigingen, Kamers van Koophandel, vertegenwoordigers uit de toeristische sector, VV's en de gemeentes over deze nieuwe ontwikkelingen in het landelijk gebied geweest. Wat zijn de voor- en nadelen van deze nieuwe bedrijven voor natuur en landschap? Per studiegebied is een workshop/discussiebijeenkomst geweest, waarbij de meningen van natuurterrein behorende instanties en maatschappelijke (koepel) organisaties centraal hebben gestaan.

1.6 Fasering

Het onderzoek is onderverdeeld in de volgende fasen:

Fase 1 Literatuurstudie

Er is literatuur bestudeerd over economische bedrijvigheid in het landelijk gebied en nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Verder is een beeld gegeven van locaties en type nieuwe bedrijvigheid er voorkomen in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen.

Ten slotte is er gezocht naar literatuur op het gebied van de relatie tussen deze nieuwe bedrijvigheid en natuur en landschap. Onderwerpen zijn onder meer geweest zijn: bevolkingsontwikkeling, werkgelegenheidsgroei, en de plaats en typen bedrijvigheid die zich met name vestigen in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen.

Fase 2 Vaststelling studiegebieden

Op de vraag welke studiegebieden uiteindelijk gekozen zijn, wordt in par. 2.1 verder ingegaan. Uiteindelijk zijn twee gemeenten gekozen: één in een echt rurale omgeving en één in een stedelijke omgeving. Belangrijk is hierbij geweest dat er binnen een gemeente veel verschillende typen nieuwe bedrijvigheid in voormalige bedrijfsgebouwen zitten. Dit omdat het karakter van elke type bedrijf anders zal zijn en andere invloeden zullen hebben op natuur en landschap (mogelijke voor- en nadelen). Ook het belang van natuur en landschap als vestigingsfactor van dergelijke bedrijvigheid kan verschillen. Als er in een bepaalde gemeente te weinig nieuwe bedrijfsvestigingen zijn dan is ook gekeken naar de bedrijven van een naburige gemeente.

Fase 3 Oriëntatie studiegebieden

Van de twee gekozen gemeente is de sociaal-economische situatie geschetst. Specifieke plannen en onderzoeken zijn bestudeerd. Er is een zo volledig mogelijk beeld gegeven van de nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen.

Fase 4 Interviews/workshops

Er zijn per studiegebied ongeveer acht diepte-interviews bij ondernemers gehouden die in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen nieuwe activiteiten ontplooiën. Hierbij is gestreefd naar zo veel mogelijk soorten verschillende typen nieuwe bedrijvigheid. In de interviews bij de nieuwe bedrijven zijn onder meer de volgende onderwerpen besproken:

Bedrijvigheid zelf:

- heeft men alleen zijn bedrijf in de bedrijfsgebouwen of woont men er ook?
- hoeveel mensen werken er. Zit er groei in de bedrijvigheid?
- hoe lang zit men al op deze locatie met deze bedrijvigheid?
- had men die al eerder/elders of was ook de activiteit nieuw?
- waarom heeft men zich hier gevestigd (voor- en nadelen)?
- wat is de relatie met natuur en landschap?

Veranderingen die samenhangen met de locatie:

- veranderingen in het gebouw?
- ruimtebeslag buiten?
- veranderingen in de inrichting buiten (erf/beplantingen)?
- problemen met bouw-, hinderwet- of milieuvergunningen?
- toekomstig ruimtebeslag? Wens tot uitbreidingen?

Contacten met de omgeving:

- bedrijfsmatige contacten met de omgeving?
- privé-contacten (met burens? lidmaatschappen verenigingen?)
- hoe zien omwonenden bedrijf?

Effecten op natuur en landschap:

Mogelijk nadelige effecten op natuur en landschap

- veranderingen beplantingen/erven/streekeigenheid?
- lozing afvalwater (is er een riolering)?

- is er hinder van stank, geluid, bodem-, water- of luchtverontreiniging?
- inpassing gebouw en bedrijvigheid in landschap?
- licht en geluid 's-avonds en 's-nachts?
- toegenomen verkeersintensiteit of juist niet?
- (bezoekers/klanten/personeel/leveranciers)?
- meer zwaar verkeer (meer bermen/wegen kapot)?
- nadelig effect op verkeersveiligheid?
- nadelig effect op rust en ruimte?
- uitstralingseffecten op bodem en waterbeheersing?

Mogelijk voordelige effecten voor natuur en landschap

- opknappen verwaarloosde gebouwen?
- mogelijkheden voor nieuwe beplantingen?
- mogelijkheden voor sponsoring natuur en landschap?
- mogelijkheden voor vrijwilligerswerk?

Positieve waarderingen voor natuur en landschap:

- is de activiteit juist gestart vanwege de waardering voor natuur en landschap (specifiek of algemeen)?
- gaat het met het bedrijf duidelijk beter door de omgeving (als dit zo is: vragen of dit komt door meer rust, de algemene rurale omgeving of juist het landschap of juist de natuur)?
- komen er meer klanten door het landschap en de natuur in de buurt?
- was een mooie natuur of een waardevol landschap juist de voorwaarde voor vestiging?
- wat doet men zelf aan natuur en landschap?
- wat doet men via anderen (organisaties e.d.) aan natuur en landschap?

Negatieve waarderingen voor natuur en landschap:

- heeft men ook negatieve ervaringen die voortvloeien uit de nabijheid van natuur en landschap? (te denken valt aan aspecten als: overlast van wild, vogels, muizen, ratten, schaduwwerking bomen, een te natte en vochtige woon/werkomgeving, veel bladeren in goten, gevoelens van onveiligheid bij bezoekers en klanten)

Voorts is er per studiegebied een workshop/discussiebijeenkomst gehouden waarbij de meningen van meer overkoepelende organisaties centraal hebben gestaan (Kamer van Koophandel, VV's, ondernemersorganisaties, RECRON, Wethouder/Hoofd Ruimtelijke ordening/Economie/Landelijk gebied). Vanuit de natuur- en landschapbelangen zijn de Provinciale Stichtingen Landschapsbeheer, Natuurmonumenten en Het Goois Natuurreservaat uitgenodigd.

Naast nieuwe inzichten vanuit deze instanties zijn de resultaten uit de literatuurstudie en de gehouden interviews bij de nieuwe bedrijven ingebracht en bediscussieerd. Voorts zijn knelpunten ingebracht en mogelijke oplossingsrichtingen bediscussieerd.

Fase 5 Verslaglegging

De bevindingen en resultaten uit de voorgaande fases zijn in dit document vastgelegd.

2 Literatuur

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op algemene (nationale) literatuur rondom hergebruik van vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen. Literatuur die meer gericht is op de uiteindelijk gekozen studiegebieden (de gemeenten Wijdmeren in de Gooi- en Vechtstreek en de gemeente De Wolden in Zuidwest Drenthe) is in de specifieke hoofdstukken over deze gebieden vermeld.³

Algemeen kader

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven is de afgelopen jaren in ons land sterk teruggelopen. In 2005 waren er 81.830 bedrijven. Tussen 2000 en 2005 was de vermindering gemiddeld 3,2% per jaar. Dit komt neer op een gemiddelde vermindering van het aantal bedrijven van ruim 3.000 per jaar (Berkhout en van Bruchem, 2006). Deze afname van het aantal bedrijven betekent niet automatisch dat ook de bedrijfsgebouwen van deze voormalige bedrijven vrij komen voor andere doeleinden. Veel bedrijfsgebouwen behouden hun agrarische functie en worden door andere land- en tuinbouwbedrijven gebruikt. Ook worden bedrijfsgebouwen door de gestopte land- en tuinbouwers soms aangehouden voor hobbydoeleinden of worden gesloopt (bijvoorbeeld in ruil voor een woning).

Uit het promotieonderzoek van Daalhuizen (2004) naar nieuwe bedrijven in oude boerderijen; de keuze voor een voormalige boerderij als bedrijfslocatie, komt naar voren dat in de periode 1979 tot 1999 uiteindelijk bijna tweederde van de bedrijfsgebouwen van gestopte land- en tuinbouwers de agrarische functie verliest. Uit onderzoek van Van der Vaart (1999) komt naar voren dat ongeveer 80% van de vrijgekomen boerderijgebouwen in Friesland een woonbestemming krijgt. Uit onderzoek in Friesland (Hoogendoorn, 2002) blijkt dat ongeveer 5% van de voormalige agrarische bedrijfsgebouwen gesloopt wordt. Uit het onderzoek van Daalhuizen (2004) komt naar voren dat in de periode 1992-1999 16% van de voormalige boerderijbedrijfsgebouwen hergebruikt is als niet-agrarische bedrijfspand.

Als we veronderstellen dat de hiervoor vermeldde percentages ook voor de afgelopen 5 jaar gelden dan zou dit betekenen dat er in deze periode over het gehele land zo'n 1.600 voormalige agrarische bedrijfsgebouwen een niet-agrarisch bedrijfspand geworden is. Dit komt neer op ruim 300 bedrijven per jaar.

Landelijke ruimtelijke spreiding

Uit het onderzoek van Daalhuizen (2004) komt verder naar voren dat hergebruik van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen voor niet-agrarische activiteiten zich overal in het land voordoet. Het minste doet zich dit voor in Drenthe, Overijssel, Limburg en Zeeuws Vlaanderen (5-12% hergebruik). Het meeste doet zich dit voor in de provincies Utrecht, Noord-Holland, Gelderland en Oostelijk Noord-Brabant (tussen 24 en 35% hergebruik). Het verstedelijkte karakter van deze provincies speelt hierbij een rol. Vooral in de nabijheid van steden blijken veel voormalige agrarische bedrijfsgebouwen voor andere doeleinden hergebruikt te worden. Ook nabij op- en afritten van rijkswegen worden duidelijk ook meer voormalige agrarische bedrijfsgebouwen hergebruikt.

³ zie ook Bijlage 3 voor een Verkenning naar de veranderende functies van vrijkomende boerderijen in de Gooi- en Vechtstreek

Type niet-agrarische bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijven

Uit Daalhuizen (2004) zijn de gevonden niet-agrarische activiteiten ingedeeld naar de CBS-standaard Bedrijfsindeling (SBI). De diversiteit in bedrijfstypen die zijn gehuisvest in voormalige boerderijen is zeer groot. Tabel 2.1 geeft hiervan een overzicht. Opgemerkt wordt dat dit overzicht de periode 1992-1999 omvat. De afgelopen jaren kan het beeld veranderd zijn.

Tabel 2.1 Overzicht van niet-agrarische activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen

SBI-klasse	Type activiteit	% van totaal
1	Landbouw, bosbouw, jacht, visserij	12
2.	Delfstoffenwinning, productie, handel, distributie van gas, water, elektriciteit en industrie	6
3.	Bouwnijverheid	11
4.	Reparatie van consumentenartikelen en handel	32
5.	Verhuur van- en handel in- onroerend goed, verhuur van roerende zaken en zakelijke dienstverlening	12
6.	Horeca	4
7.	Vervoer, opslag, communicatie	4
8.	Financiële instellingen	5
9.	Openbaar bestuur, overheidsdiensten en verplichte sociale verzekeringen, gezondheids- en welzijnszorg en onderwijs	6
10.	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie en overige dienstverlening	8
Totaal		100

Bovenstaande SBI-klassen bevatten veel verschillende soorten bedrijven en activiteiten. De activiteiten die met name in de voormalige agrarische bedrijfsgebouwen, gerangschikt naar SBI-bedrijfsklassen, plaats vinden zijn:

1. Veel agrarisch gerelateerde bedrijvigheid met voormalige agrariërs die nu als loonwerker in de sector werkzaam zijn of als hovenier, hoefsmid of rundveepedicure;
2. Metaalbewerking, timmerbedrijven en (ambachtelijke) meubelproductie;
3. Aannemers-, grondverzet-, stucadoors-, tegelzet- en schildersbedrijven;
4. Autohandels, groothandels in bloemen en planten, vee, machines en werktuigen, tuincentra, slagerijen;
5. Organisatieadviesbureaus, administratiekantoren, architecten, ontwerp bureaus;
6. Campings, cafés, restaurants, disco's
7. Transportbedrijven, taxibedrijven, caravanstallingen, palletopslag, computerbedrijven;
8. Financiële holdings, assurantie kantoren
9. Huisvesting en dagopvang jeugdzorg, gehandicapten, stad/dorpshuizen, bedrijfsopleidingen en trainingen;
10. Buitensportverenigingen, golf, schoonheidsverzorging, honden trimmen, huwelijksbemiddeling.

Uit het overzicht in tabel 2.1 komt duidelijk naar voren dat er allerlei typen bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen voorkomen. Sommige typen komen evenwel meer voor dan andere. Zo is een derde van de nieuwe bedrijvigheid een reparatiebedrijf van consumentenartikelen of een (groot)handelsbedrijf. Eveneens voor totaal een derde komt agrarisch gerelateerde bedrijvigheid (loonwerker, hovenier e.d.), bouwnijverheid of een kantoorfunctie voor. Kijkend naar de gehanteerde indeling in tabel 2.1 is voor ongeveer 10% van de nieuwe bedrijvigheid de aanwezigheid van veel natuur en een mooi landschap van direct belang (SBI-bedrijfsklasse 6 en delen van SBI-bedrijfsklassen 5,9 en 10).

Vestigingskarakteristieken

Uit het onderzoek van Daalhuizen (2004) komt naar voren dat bijna de helft van de ondernemers voorheen zelf het voormalig agrarisch bedrijf runde of de opvolger is van de voormalige agrariër. Verder is tweederde van de ondernemers voor het eerst begonnen met het bedrijf, eenderde had al eerder op een andere plek een bedrijf.

Vestigingsredenen

Op basis van klassieke vestigingstheorieën kan worden verwacht dat het platteland ondernemers aantrekt vanwege onder andere de relatief lage prijzen van grond en bebouwing, de aanwezige (uitbreidings)ruimte en de afwezigheid van verkeerscongestie of parkeerproblematiek. Op basis van recent onderzoek naar specifiek urbaan-rurale bedrijfsverplaatsingen zou evenwel verwacht kunnen worden dat ondernemers die kiezen voor een plattelandslocatie juist worden aangetrokken door “groene” factoren, zoals rust en openheid van het landschap, waardoor het er ook prettig wonen is (Keeble en Tyler, 1995). Net als Bryant (1989) stellen zij bovendien dat het platteland voor ondernemers een omgeving is met specifieke meerwaarde.

In het onderzoek van Daalhuizen (2004) werd in een enquête specifiek de vraag gesteld waarom ondernemers zich op een bepaald adres hebben gevestigd. Hieruit komt naar voren dat bijna de helft van de ondernemers als eerste reden van specifieke vestiging opgeeft dat de boerderij al familiebezit was. Verder geeft 17% van de nieuwe ondernemers aan dat zij voor de betreffende locatie hebben gekozen vanwege de beschikbare bedrijfsruimte. Ook de bereikbaarheid en centrale ligging worden naar voren gebracht. Maar wel door maar 5% van de ondernemers.

De kwaliteit van de omliggende omgeving wordt door bijna een vijfde als eerste reden aangegeven om zich in een voormalige boerderij te vestigen (10% vanwege de mooie omgeving en 8% omdat men vrij kan wonen in het buitengebied). Ook het feit dat voormalige boerderijen voldoende plaats bieden om wonen en werken onder één dak te kunnen combineren vormt voor 5% een aanleiding voor vestiging in een voormalige boerderij. Voor degenen voor wie kwaliteit van de omgeving niet de belangrijkste reden voor vestiging was, blijkt dit wel vaak een tweede reden te zijn. Naast de mooie omgeving (6%) en vrij wonen (11%) worden factoren als natuur, rust, het kunnen houden van paarden en veiligheid genoemd (samen 5%).

Werkgelegenheid

De nieuwe bedrijven zijn voor een groot deel éénmansbedrijven, namelijk 40%, 37% van de bedrijven heeft 2-4 mensen aan het werk en 13% 5-9 mensen. Op 10% van de nieuwe bedrijven zijn er meer dan 10 mensen aan het werk. Op enkele bedrijven (0,3% van alle nieuwe bedrijven) zijn enkele honderden mensen aan het werk (Daalhuizen, 2004).

Rijks- en Provinciaal beleid

Functiewijziging van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen gaat dikwijls gepaard met verbouwingen en aanpassingen van de gebouwen. Ook worden er dikwijls erven, opritten en beplantingen veranderd. Hierdoor verandert de aanblik van de voormalige boerderij en daardoor het landschap. Vooral voor cultuurhistorische waarden en de ‘leesbaarheid’ van de geschiedenis van het landschap kan dit nadelig zijn. Verder zijn er effecten op de toevoeren en moeten er soms aanvullende eisen gesteld worden aan bijvoorbeeld afvoer van rioleringen en andere zaken op milieugebied.

Het beleid voor vrijkomende agrarisch bedrijfsgebouwen is niet landelijk geregeld. Uiteindelijk is het 'gemeentelijk Bestemmingsplan Buitengebied' wet- en richtinggevend voor de burger en de nieuwe gebruiker van een voormalige agrarische bedrijfsgebouw. Het 'gemeentelijk bestemmingsplan Buitengebied' wordt door de gemeente opgesteld maar moet uiteindelijk door de Provincie worden goedgekeurd (GS). Hierop vooruitlopend heeft de gemeente contact met de provincie over de vraag wat wel gewenst is en wat niet.

Het bestemmingsplan Buitengebied van een gemeente mag niet in strijd zijn met het Provinciale Streekplan. De provincies hebben ieder een eigen beleid t.a.v. de herbestemming van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Bij de provincie is veel huidig beleid geënt op de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening en het Structuurschema Groene Ruimte. In deze beide Rijksnota's zijn functieveranderingen van vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen onder voorwaarden toegestaan. De omschrijving is als volgt: "vrijkomende bebouwing in het buitengebied welke goed past in het landschap kan worden herbenut voor kleinschalige functies. Vrijkomende bebouwing die niet de vereiste kwaliteit heeft, moet indien mogelijk worden gesloopt". De grenzen van het Rijksbeleid zijn dus niet precies aangegeven. Daarom hebben de provincies ieder een eigen interpretatie gegeven aan het beleid voor hergebruik van voormalige boerderijen. In sommige provincies vindt men nieuwe activiteiten in voormalige bedrijfsgebouwen wenselijk. Andere provincies zijn juist erg terughoudend.

In de in 2005 verschenen Nota Ruimte (Ministeries van VROM e.a, 2005) die door de Tweede Kamer in 2005 is goedgekeurd en vastgesteld, wordt vermeld dat vrijkomende bebouwing in het landelijk gebied kan worden omgezet in een woonbestemming of vestigingsruimte voor kleinschalige bedrijvigheid. In deze landelijke richtinggevende nota wordt het voorgenomen Rijksbeleid vermeld tot 2020. In Provinciale Streekplannen en gemeentelijke bestemmingsplannen kunnen op termijn meer mogelijkheden komen dan nu om nieuwe niet-agrarische bedrijvigheid in het landelijk gebied toe te staan.

Daalhuizen (2004) deelt de provincies in een aantal categorieën in: provincies die nieuwe activiteiten wenselijk vinden (Zeeland, Overijssel), provincies die het enigszins wenselijk vinden en onder voorwaarden (Limburg, Groningen), provincies die prioriteit geven aan agrarisch hergebruik (Zuid-Holland, Flevoland) en provincies die alleen onder stringente voorwaarden niet-agrarische activiteiten toestaan (Friesland). De andere provincies zijn niet zo uitgesproken in te delen.

Redenen voor provincies om wel bedrijfsmatig hergebruik toe te staan zijn het verbeteren van de leefbaarheid, het behoud van cultureel erfgoed of het voorkomen van leegstand. Redenen om bedrijfsmatig hergebruik van voormalige boerderijen tegen te gaan zijn de ongewenste effecten in de vorm van een toename van de mobiliteit, aantasting van kenmerken van het buitengebied en belemmering van de resterende agrarische activiteiten (referentie).

Ruimtelijke effecten

Boerderijen leveren met hun karakteristieke verschijning en architectuur een belangrijke bijdrage aan de regionale identiteit en herkenbaarheid van regio's (Van Olst, 1999). Hergebruik van voormalige boerderijen gaat dikwijls gepaard met verbouwingen hetgeen het typische karakter kan aantasten. Daarom zijn provincies en gemeenten voorzichtig met het geven van vergunningen voor dergelijke ingrepen.

Ook gaat hergebruik van boerderijen regelmatig gepaard met veranderingen aan het erf. Hierbij kan gedacht worden aan het aanbrengen van siertuinen, windsingels of parkeerplaatsen. Van der Vaart (1999) wijst erop dat een niet-agrarische bedrijfsbestemming in verhouding tot meer veranderingen aan het pand en erf leidt dan een bestemming tot

woonboerderijen. Uit zijn onderzoek naar herbestemming van boerderijen in Friesland bleek dat bij ruim 60% van de hergebruikte boerderijen het erf omgevormd was tot een siertuin, die aanzienlijk verschilt van het doorgaans soberder, traditionele erf; bij 7% is het erf van de boerderij geheel ingericht voor het niet-agrische bedrijf dat er is gevestigd. Bij het laatste gaat het om bijvoorbeeld verharde terreinen voor parkeren en opslag van goederen en werktuigen. Het min of meer traditionele aanzien van de boerderij op zich bleek voor 60% van de boerderijen in tact te zijn gebleven.

3 Keuze studiegebieden en werkwijze interviews

Om een goede keuze voor de studiegebieden te maken is onder meer gebruik gemaakt van de studies van Terluin et al. (2005) en Daalhuizen (2004).

Keuze nabij de Randstad: Gooi- en Vechtstreek- gemeente Wijdmeren

Uit de studie van Daalhuizen komt naar voren dat er in de periode 1992-1999 op 16% van alle voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in het gehele land nieuwe agrarische activiteiten zijn gestart. Van alle 40 onderzochte COROP-gebieden springen er twee COROP-regio's nabij steden uit. Dit zijn de Agglomeratie Haarlem en de Gooi en Vechtstreek. Hier is in de periode 1992-1999 een derde van de vrijgekomen agrarische gebouwen bedrijfsmatig hergebruikt voor niet-agrarische doeleinden. Ook landelijk gezien hebben deze twee gebieden gedurende die periode het hoogste bedrijfsmatige hergebruikpercentage.

In de studie van Daalhuizen is ook beschreven in hoeverre de nieuw gestarte bedrijven in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen relatief van belang zijn voor de totale bedrijvigheid in de regio. Wat dit aspect betreft scoort het COROP-gebied Gooi en Vechtstreek onder het landelijk gemiddelde; er zijn dus zeer veel bedrijven die niet in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen zitten; relatief weinig van alle bedrijvigheid in de Gooi- en Vechtstreek zit in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen (dit ondanks dat er wel zeer veel voormalige bedrijfsgebouwen hergebruikt worden voor andere bedrijvigheid). Dit is ook wel logisch in een sterk verstedelijkt gebied waar veel niet-agrarische bedrijven zijn. De Agglomeratie Haarlem scoort eveneens onder het gemiddelde.

Uit de studie van Terluin e.a. kwam naar voren dat de totale groei in werkgelegenheid in de periode 1996-2002 voor de Gooi en Vechtstreek 2,2% per jaar bedroeg. Dit lag iets onder het landelijk gemiddelde (2,4% per jaar). Het COROP-gebied "Gooi en Vechtstreek" bestaat uit de gemeenten Blaricum (20 landbouwbedrijven in 2005), Bussum (5), Hilversum (16), Huizen (12), Laren (6), Muiden (24), Naarden (18), Weesp (49) en Wijdmeren (103). Het aantal landbouwbedrijven per gemeente, dat tussen haakjes achter de gemeente is weergegeven, is het grootst in de gemeente Wijdmeren. Deze gemeente is per 1 januari 2002 ontstaan uit de vroegere gemeenten 's-Graveland, Nederhorst den Berg en Loosdrecht.

Omdat de gemeente Wijdmeren de gemeente in de Gooi en Vechtstreek is met de meeste land- en tuinbouwbedrijven wordt zij in eerste instantie gekozen als studiegebied. De gemeente telt ruim 23.000 inwoners en is 7700 hectare groot. Verder maakt ze deel uit van het Nationaal Landschap Groene Hart en staat ze bekend om de plassenengebieden zoals de Ankeveense - en Loosdrechtse plassen. De gemeente heeft geen landschapsontwikkelingsplan.

Keuze ruraal: Zuidwest Drenthe- gemeente "De Wolden"

Uit de studie van Daalhuizen komt naar voren dat van alle COROP-gebieden in het land het COROP-gebied Zuidwest Drenthe relatief de meeste niet-agrarische bedrijven heeft in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen ten opzichte van het totaal aantal bedrijven in de regio. Dit is meer dan vier keer zoveel als het landelijke gemiddelde (Overigens is het landelijk gemiddelde slechts 0,12%; d.w.z. van alle niet-agrarische bedrijven die in ons land geregistreerd zijn bevinden er zich slechts 0,12% in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in 1999).

Uit de studie van Daalhuizen komt ook naar voren dat in Zuidwolde in de periode 1992-1999 bijna drie keer zoveel agrarisch gebouwen zijn vrijgekomen dan landelijk. Wel zijn er de afgelopen jaren minder dan elders voormalige agrarische bedrijven daadwerkelijk bestemd voor niet-agrarische doeleinden. In het wat verdere verleden (periode 1979-1992) zijn dus blijkbaar veel meer dan elders voormalige agrarische bedrijven in gebruik genomen voor niet-agrarische activiteiten.

De studie van Terluin e.a. laat zien dat de totale groei in werkgelegenheid in de periode 1996-2002 voor Zuidwest Drenthe 2,1% per jaar bedroeg. Dit is iets onder het landelijk gemiddelde van 2,4% per jaar.

De COROP-regio Zuidwest Drenthe omvat de gemeenten Hoogeveen, Meppel, De Wolden en Westerveld. De gemeenten De Wolden en Westerveld zijn de meest landelijke gemeenten binnen dit viertal. Omdat zich in de gemeente De Wolden de meeste land- en tuinbouwbedrijven bevinden, namelijk 583 in 2005 wordt ook deze gemeente gekozen als studiegebied. De gemeente telt 24.000 inwoners en is bijna 23.000 ha groot. Er bevinden zich 17 kernen in de gemeente. De meest bekende dorpen zijn: Zuidwolde, Koekange, Ruinen en Ruinerwolde. In de gemeenten liggen o.a. de natuurgebieden Echtenerveld, Boswachterij Ruinen en de heidevelden van de Dwingelose heide. Het stroomgebied van de Reest vormt in het zuiden de grens met Overijssel. De gemeente De Wolden maakt geen deel uit van een Nationaal Landschap. De gemeente heeft wel een landschapsbeleidsplan.

Werkwijze interviews

De namen en adressen van de te interviewen bedrijven in de twee gebieden zijn op verschillende manieren verkregen. In de Gooi- en Vechtstreek is zowel gebruik gemaakt van een inventarisatie van de gemeente Wijdereen, diverse websites van bedrijven in de Gooi- en Vechtstreek als de eigen kennis van het gebied. In de gemeente De Wolden is gebruik gemaakt van de inventarisatie uit het onderzoek van Mooiweer (2004).

Bij het maken van afspraken voor de interviews in de gebieden was het opvallend dat de medewerking in Drenthe veel groter was dan in de Gooi- en Vechtstreek. Als reden voor niet mee willen werken aan het onderzoek werd opgegeven: er geen belang bij hebben, geen tijd voor willen of kunnen maken en al te vaak voor een interview benadert. Als mensen aangaven niet te voelen voor een diepte interview, is hen vervolgens gevraagd of een telefonisch interview mogelijk was. Dat was in sommige gevallen inderdaad mogelijk. In de Gooi- en Vechtstreek zijn een aantal telefonische interviews afgenomen. In de gemeente De Wolden zijn alle bedrijven bezocht.

4 Sociaal-economische situatie van de gemeenten Wijdmeren en De Wolden

4.1 Verstedelijking en grondgebruik

In Nederland woont een groot aandeel van de bevolking in sterk verstedelijkte gebieden (zie tabel 4.1). Maar liefst 42% woont in sterk verstedelijkte gebieden (meer dan 1500 adressen per km²), 18% in matig verstedelijkte gebieden (1000 tot 1500 adressen per km²), 20% in weinig verstedelijkte gebieden (500-1000 adressen per km²) en 21% in niet verstedelijkte gebieden (minder dan 500 adressen per km²). Vooral het aandeel inwoners in weinig verstedelijkte gebieden neemt relatief (en absoluut) gezien af.

Tabel 4.1 Aandeel inwoners naar stedelijkheidsgraad

	Aandeel inwoners naar stedelijkheidsgraad in 2005 (%)				Verandering inwoners naar stedelijkheidsgraad 2000-2005 (%)			
	Sterk	Matig	Weinig	Niet	Sterk	Matig	Weinig	Niet
Wijdmeren	0	2	53	45	0,0	0,1	-0,2	0,1
Gooi en Vechtstreek	57	15	17	11	-1,9	0,4	0,8	0,7
De Wolden	0	0	13	87	0,0	0,0	-0,3	0,2
ZW Drenthe	14	19	19	48	1,1	1,3	-2,2	-0,2
Nederland	42	18	20	21	0,9	0,5	-0,4	-1,0

Bron: CBS. LEI-VU bewerking

Als we naar de gemeenten Wijdmeren en De Wolden kijken, dan zien we dat er (bijna) geen mensen in de sterk of matig verstedelijkte gebieden wonen. Toch is er wel een duidelijk verschil tussen de gemeenten: in Wijdmeren woont meer dan de helft (53%) in weinig verstedelijkte en 45% in niet verstedelijkte gebieden, in De Wolden woont maar 13% in weinig verstedelijkte en 87% in niet verstedelijkte gebieden. Ook de omgeving van De Wolden (het COROP-gebied Zuidwest Drenthe) is in vergelijking met de Gooi en Vechtstreek veel minder verstedelijkt.

De veranderingen in de dorpen zijn minimaal. Wel is het interessant om te zien dat in het verstedelijkte COROP-gebied Gooi en Vechtstreek het aandeel inwoners in niet- of weinig verstedelijkte gebieden toeneemt, terwijl deze in Zuidwest Drenthe juist afneemt.

Tabel 4.2 laat het bodemgebruik zien in de diverse regio's in het jaar 2000. Ook hieruit blijkt dat De Wolden een veel minder verstedelijkte gemeente is dan Wijdmeren. In De Wolden is het aandeel grond voor landbouw erg hoog (84% tegen 69% landelijk) en het aandeel bebouwd relatief laag (2% tegen 9% landelijk). Opvallend is ook dat het aandeel grond voor bos en natuur in vergelijking tot de rest van de COROP en tot de rest van Nederland laag is. In Wijdmeren is relatief weinig landbouw te vinden ('slechts' 57%), hoewel het aandeel in het gehele COROP-gebied nog lager is. In deze gemeente is wel weer meer bos en natuur te vinden evenals een relatief hoog aandeel grond voor recreatie.

Tabel 4.2 Grondgebruik voor verschillende functies (%)

	Aandeel grondgebruik 2000 (%)				
	Bebouwd	Bos en natuur	Recreatie	Landbouw	Overig
Wijdmeren	8	24	7	57	4
Gooi en Vechtstreek	25	28	5	35	6
De Wolden	2	11	1	84	3
ZW Drenthe	4	20	2	70	3
Nederland	9	14	3	69	5

Bron: CBS, LEI/VU bewerking

Het voorgaande illustreert enkele verschillen tussen de twee gemeenten: Wijdmeren lijkt een meer 'stedelijke' gemeente te zijn dan De Wolden. Dit blijkt allereerst uit het feit dat het aantal inwoners wonend in niet verstedelijkte gebieden in De Wolden zeer groot is (87%) in tegenstelling tot Wijdmeren (45%). Ten tweede is het aandeel grond in gebruik door de landbouw in De Wolden erg hoog (84%) terwijl in Wijdmeren het aandeel bos en natuur - en recreatiegebieden groter is.

4.2 Demografische ontwikkelingen

Over het algemeen groeide de Nederlandse bevolking tussen 2000 en 2005 met bijna 3% (tabel 4.3). Desondanks was er in de gemeente Wijdmeren nauwelijks sprake van groei terwijl in het gehele COROP-gebied Gooi en Vechtstreek de groei juist bovengemiddeld was.

Tabel 4.3 Bevolking en bevolkingsgroei

	Bevolking	Bevolkingsgroei 2000-2005
	2005	2000 = 100
Wijdmeren	23.298	100,5
Gooi en Vechtstreek	54.360	104,2
De Wolden	23.844	101,2
ZW Drenthe	127.258	101,9
Nederland	16.305.526	102,8

Bron: CBS. LEI/VU bewerking

De leeftijdsopbouw (tabel 4.4) in de gemeente Wijdmeren verschilt weinig van het COROP-gebied Gooi en Vechtstreek. Kijken we echter naar de veranderingen tussen 2000 en 2005 dan zien we dat het aandeel mensen tussen 15-65 met -2,3% daalt in Wijdmeren terwijl dit in het gehele COROP-gebied maar -0,9% is. Uit de onderliggende data blijkt dat het aantal mensen in deze leeftijdsgroep in Wijdmeren ook in absolute zin afneemt. Verder is in Wijdmeren het aandeel en de groei van het aandeel jonge en oude mensen juist bovengemiddeld. De relatief kleine bevolkingsgroei is dus vooral een gevolg van de afname van het aantal mensen tussen de 15-65 jaar.

In de Drentse gemeente De Wolden is de bevolkingsgroei ook relatief klein maar ligt deze meer in lijn met de groei in het gehele COROP-gebied Zuidwest Drenthe. Volgens tabel 4.4 is het aandeel jonge mensen in De Wolden relatief hoog, evenals het aandeel oudere mensen. Ook in deze gemeente neemt het aantal inwoners tussen de 15-65 jaar zowel in relatieve als in absolute zin af.

Tabel 4.4 Leeftijdsopbouw van inwoners

	Leeftijdsopbouw 2005 (%)			Verandering leeftijdsopbouw 2000-2005 (%)		
	0-15	15-65	>65	0-15	15-65	>65
Wijdmeren	18,7	64,6	16,7	0,7	-2,3	1,6
Gooi en Vechtstreek	18,0	64,8	17,2	0,5	-0,9	0,4
De Wolden	19,7	63,7	16,7	0,1	-1,1	1,0
ZW Drenthe	18,5	65,3	16,2	-0,2	-0,5	0,8
Nederland	18,5	67,5	14,0	-0,1	-0,4	0,5

Bron: CBS, LEI/VU bewerking

We kunnen dus concluderen dat in beide gemeenten de bevolkingsgroei iets lager is dan in de rest van Nederland. Dit komt vooral door de afname van het aandeel en aantal inwoners tussen 15-65 jaar. Verder is in beide gemeentes het aandeel ouderen bijna 3% groter dan in de rest van Nederland en groeit het aandeel ook sterker (met name in Wijdmeren). Ook het aandeel jongeren is in De Wolden hoger dan gemiddeld in Nederland. In Wijdmeren is het aandeel ongeveer gelijk maar groeide het wel sterker tussen 2000 en 2005.

4.3 Arbeidparticipatie

De gemiddelde netto-participatiegraad⁴ in Nederland in 2005 ligt rond de 63%, dit is iets lager dan het niveau in 2000 (zie tabel 4.5). Als we dit vergelijken met Wijdmeren en De Wolden blijkt daar de participatiegraad zo'n 3% hoger te liggen. In Wijdmeren is het niveau van 2000 onveranderd gebleven in vergelijking met 2005, in De Wolden daarentegen, is het participatieniveau met 5% gestegen. Dit terwijl het participatieniveau in de hele COROP relatief laag is (61%) en ook nog daalde.

Uit de achterliggende data blijkt dat de gestegen participatiegraad in De Wolden vooral is veroorzaakt door een stijging van participatie van mensen met een lager onderwijsniveau (+10%). Inwoners met een hoger onderwijsniveau zijn juist (relatief gezien) minder gaan participeren. Uit tabel 4.5 blijkt ook dat de participatiegraad van mensen met een laag en middelbaar onderwijsniveau in De Wolden relatief hoog is en het aandeel mensen met een hoog opleidingsniveau relatief laag.

Kijken we naar de gemeente Wijdmeren dan zien we dat ook daar de participatiegraad van mensen met een laag onderwijsniveau relatief hoog is, ook hoger dan in de rest van de COROP. Verder blijkt uit de achterliggende data dat ook in Wijdmeren een stijging van participatie van mensen met een lager onderwijsniveau plaats vond en dat inwoners met een hoger onderwijsniveau juist (relatief gezien) minder zijn gaan participeren.

⁴ Werkzame beroepsbevolking in procenten van de bevolking van 15-64 jaar.

Tabel 4.5 Participatiegraad naar opleidingsniveau (%)

	Netto participatiegraad (%)				
	Totaal 2005	Verschil (%) 2000-2005	Onderwijsniveau 2005		
			Lager	Middelbaar	Hoger
Wijdmeren	67	0	52	71	79
Gooi en Vechtstreek	67	1	47	67	83
De Wolden	67	5	54	76	74
ZW Drenthe	61	-2	48	67	77
Nederland	63	-1	44	68	81

Bron: CBS, LEI/VU bewerking.

Voor beide gemeentes geldt dus dat het participatieniveau relatief hoog is en dat met name inwoners met een laag onderwijsniveau meer zijn gaan participeren en mensen met een hoger onderwijsniveau minder.

4.4 Inkomen en werkloosheid

In deze paragraaf kijken we naar het gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden. Het besteedbare inkomen is het bruto-inkomen verminderd met de premies voor sociale zekerheid en andere betaalde overdrachten (zoals alimentatie voor ex-partner) en de loon-, inkomsten- en vermogensbelasting (zie www.cbs.nl).

Tabel 4.6 Gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden (met inkomen). In euro's x 1.000

	Gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden	
	2000	2003
Wijdmeren	29,4	34,7
Gooi en Vechtstreek	28,0	34,4
De Wolden	25,0	31,0
ZW Drenthe	23,8	29,3
Nederland	24,6	30,3

Bron: CBS, LEI/VU bewerking

Uit tabel 4.6 blijkt het gemiddelde inkomen per huishouden in zowel Wijdmeren als in de gehele Gooi en Vechtstreek flink boven het Nederlandse gemiddelde te liggen. In de gemeente De Wolden ligt het gemiddelde net iets boven het Nederlandse gemiddelde. In de laatste genoemde gemeente is de stijging tussen 2000 en 2003 wel iets groter.

Uiteraard wonen er ook personen die werkloos zijn in de gemeenten. In de volgende tabel (tabel 4.7) wordt het aantal mensen met een werkloosheidsuitkering per 1000 inwoners weergegeven⁵.

⁵ Omdat het aantal uitkeringen erg afhankelijk is van de (nationale) economische situatie, is alleen het niveau in 2000 en 2004 weergegeven en niet het verschil.

Tabel 4.7 Geregistreeerde werkloosheid

	WW-uitkeringen per 1000 inwoners van 15-65 jaar	
	2000	2004
Wijdmeren	13	25
Gooi en Vechtstreek	15	28
De Wolden	22	28
ZW Drenthe	22	34
Nederland	17	29

Bron: CBS, LEI/VU bewerking

Het blijkt dat in beide jaren het aantal WW-uitkeringen per 1000 inwoners in Wijdmeren lager is dan het aantal in de rest van het COROP-gebied en lager dan het aantal in Nederland. In de Wolden daarentegen was het aantal in 2000 hoger maar in 2004 iets lager. Tegelijkertijd is het aantal mensen met een WW-uitkering in de rest van Zuidwest Drenthe in beide jaren hoger dan het Nederlandse gemiddelde.

4.5 Bedrijvigheid

Om een beter inzicht te krijgen in de bedrijvigheid in de verschillende regio's, kijken we allereerst naar de groei en samenstelling van de werkzame beroepsbevolking. Dit is niet hetzelfde als werkgelegenheid, immers het gaat nu om de beroepsbevolking in de regio's, deze mensen kunnen buiten de regio werken. Maar omdat bij het CBS de nadruk ligt op werknemers en niet op alle werkzame mensen (dan verlies je zelfstandigen zoals veel boeren), is ervoor gekozen om te focussen op de werkzame beroepsbevolking⁶.

Tabel 4.8 Werkzame beroepsbevolking

	Verandering 2000-2005 Totaal (%)	Sectorale samenstelling beroepsbevolking 2005 (%)*			Verandering samenstelling 2000-2005 (%)		
		Landbouw	Industrie	Diensten	Landbouw	Industrie	Diensten
Wijdmeren	7,2	2	20	78	-0,5	0,1	0,5
Gooi en Vechtstreek	4,0	1	14	85	0,0	-2,4	2,4
De Wolden	11,8	10	28	62	-3,0	-0,6	3,6
ZW Drenthe	-2,0	4	29	67	-1,8	-0,8	2,7
Nederland	0,0	3	22	75	-0,1	-0,9	1,0

*Werkzame beroepsbevolking (personen tussen de 15 en 65 jaar die minstens 12 uur per week werken)

Bron: CBS, LEI/VU bewerking.

In de eerste kolom van tabel 4.8 is de verandering in totale werkzame beroepsbevolking weergegeven. In Nederland als geheel is er nauwelijks sprake van enige verandering maar in

⁶ Omdat voor deze gemeentes geen gegevens beschikbaar zijn voor de landbouwsector hebben we gebruik gemaakt van gegevens over arbeidskrachten in deze sector. Voor Wijdmeren hebben we gebruik gemaakt van cijfers voor het jaar 2002 en 2005.

beide gemeentes vind een relatief grote groei plaats, ook in vergelijking met de rest van de COROPs. In Wijdmeren veranderde de samenstelling bijna niet, het aandeel werkzame personen in de landbouw neemt iets af en het aandeel in de dienstensector neemt iets toe. In De Wolden verandert er meer, daar groeide het aandeel werkzame personen in de dienstensector met 3,6% en daalde vooral het aandeel in de landbouw. Maar nog steeds werkt een groot deel van de mensen in landbouw (10% tegenover 3% in Nederland) en de industrie (28% tegenover 22% in Nederland) en een relatief klein deel in de diensten sector (62% tegenover 75% in Nederland).

Naast de werkzame beroepsbevolking is er ook informatie beschikbaar over het aantal bedrijven. Uit tabel 4.9 blijkt dat de verandering in beroepsbevolking een ander beeld geeft van de regio's dan de verandering in aantal bedrijven. In Wijdmeren, bijvoorbeeld, neemt het aantal bedrijven iets af (-1,2%), dit komt met name door een afname in de dienstensector. Ook zien we dat 9% van de bedrijven landbouwbedrijven zijn terwijl er van de beroepsbevolking slechts 1% in de landbouwsector werkt. Opvallend is dat in deze gemeente het aandeel bedrijven in de landbouw zelfs iets toeneemt. Uit de onderliggende data blijkt dat in Wijdmeren het aantal landbouwbedrijven gelijk is gebleven tussen 2000 en 2004; in de rest van het COROP-gebied is het aantal zelfs iets gestegen.

In De Wolden is het aantal bedrijven wel (bovengemiddeld) toegenomen met 2,9%. Hoewel er een afname was in het aantal landbouwbedrijven is het aantal bedrijven in de dienstensector toegenomen. Toch is het aandeel bedrijven in de dienstensector nog steeds laag (49% tegenover 72% in Nederland) en het aandeel bedrijven in de landbouw nog steeds hoog (38% tegenover 12% in Nederland).

Tabel 4.9 Groei aantal bedrijven en sectorale samenstelling (%)

	Verandering 2000-2005	Sectorale samenstelling bedrijven 2004 (%)			Verandering samenstelling 2000-2004 (%)		
		Totaal (%)	Landbouw	Industrie	Diensten	Landbouw	Industrie
Wijdmeren	-1,2	9	20	71	0,1	1,7	-1,9
Gooi en Vechtstreek	3,1	3	17	80	0,0	1,3	-1,4
De Wolden	2,9	38	13	49	-6,2	1,2	5,0
ZW Drenthe	3,4	21	16	63	-3,3	1,4	1,7
Nederland	1,8	12	16	72	-1,6	1,1	0,5

Bron: CBS, LEI/VU bewerking

Wat betreft de bedrijvigheid is Wijdmeren relatief sterk op de dienstensector gericht en De Wolden op de landbouw. Als we kijken naar veranderingen tussen 2000 en 2004/2005 valt het op dat De Wolden het sterkst verandert. In deze gemeente groeit zowel de beroepsbevolking, als het aantal bedrijven het snelst, met name in de dienstensector. In Wijdmeren groeit de beroepsbevolking wel maar blijft de verdeling over de sectoren gelijk. Het aantal bedrijven neemt zelfs iets af, met name in de dienstensector.

4.6 Enkele conclusies

Uit de voorgaande paragrafen zijn de volgende belangrijkste conclusies te trekken:

Wijdmeren

- Wijdmeren is een weinig tot niet verstedelijkt gemeente in een relatief sterk verstedelijkte omgeving;
- een relatief groot deel van de grond is in gebruik voor bos natuur en recreatie en relatief weinig voor landbouw;
- nagenoeg geen bevolkingsgroei, wel meer jongeren en ouderen;
- hoge arbeidsparticipatie, weinig WW-uitkeringen;
- hoog gemiddeld inkomen;
- daling van aantal bedrijven, de verdeling over de sectoren landbouw, industrie en diensten is gelijk gebleven, meer werk buiten gemeente.

De Wolden

- De Wolden is een echte niet-verstedelijkte gemeente;
- de landbouw is met 84% de grootste grondgebruiker;
- minder bevolkingsgroei dan elders; veel jongeren en ouderen;
- hoge arbeidsparticipatie; veel hoger dan elders in Zuidwest Drenthe;
- gemiddeld inkomen, dat de afgelopen jaren gestegen is;
- relatief veel mensen werken in de landbouw en industrie en weinig in de dienstensector. De dienstensector groeide de afgelopen jaren wel en de andere sectoren niet.

Wijdmeren/De Wolden

De twee gemeentes hebben een aantal overeenkomsten maar vooral veel verschillen. Overeenkomsten zijn de relatief lage bevolkingsgroei met een afname van inwoners tussen 15-65 jaar en een relatief hoge participatiegraad. Maar Wijdmeren is een sterker verstedelijkte gemeente met relatief weinig landbouw en veel ruimte voor bos, natuur en recreatie. In sociaal-economisch opzicht doet de gemeente het goed en lijkt er weinig te veranderen. De Wolden is zeer weinig verstedelijkt met een belangrijker rol voor de landbouw. Wel verandert er veel in De Wolden en stijgt bijvoorbeeld het inkomen en het aantal bedrijven sterker dan gemiddeld. Ook wordt de rol van de dienstensector steeds belangrijker.

5 Gooi- en Vechtstreek (gemeente “Wijdmeren”)

5.1 Algemeen

Wijdmeren is met 7.700 ha de grootste gemeente in de Gooi en Vechtstreek. Het is een uniek gebied met vele plassen, moerassen, bossen, vaarten, diverse landgoederen, vele monumenten en beschermde dorpsgezichten.

Zoals al in hoofdstuk 3 en 4 vermeld is telt de gemeente Wijdmeren ruim 23.000 inwoners. De bevolking is verspreid over 9 kernen (Ankeveen, Boomhoek, 's-Graveland, Kortenhoef, Muyevelde, Nieuw- en Oud Loosdrecht, Nederhorst den Berg en Overmeer) en ligt in het Groene Hart van de Randstad. De bevolkingsgroei in de gemeente is de afgelopen jaren zeer laag geweest. In het COROP-gebied Gooi- en Vechtstreek, waartoe de gemeente Wijdmeren was de bevolkingsgroei de afgelopen jaren juist groot. Zeer veel mensen wonen in het weinig of niet verstedelijkte gebied (samen 98% tegenover landelijk 41%). In het COROP-gebied is dit slechts een kwart.

Het aandeel ouderen in de bevolkingssamenstelling is relatief hoog. De leeftijdscategorie 15-65 jaar is minder vertegenwoordigd dan landelijk. Hiervan werken er relatief wel veel meer; er is weinig werkloosheid. Het gemiddelde besteedbaar inkomen per huishouden ligt fors hoger dan het landelijk gemiddelde: zo'n 15%. Van de beroepsbevolking is ongeveer 2% werkzaam in de land- of tuinbouw (landelijk 3%). Van alle geregistreerde bedrijven in Wijdmeren is 9% een landbouwbedrijf (landelijk 12%)

In de nabije omgeving van de gemeente Wijdmeren liggen de steden Hilversum, Bussum en de stedelijke agglomeraties van Utrecht en Amsterdam. Ongeveer 2 miljoen mensen wonen in een straal van 30 km rondom de gemeente. Dit veroorzaakt een druk op het gebied. Er is in potentie een grote vraag naar nieuwe woningen, bedrijventerreinen en recreatie. Indien toegegeven wordt aan alle druk zou het gebied waarschijnlijk snel veranderen in een gebied met een veel hogere bebouwingsdichtheid en veel meer bedrijven. Daarom voert de gemeente een redelijk restrictief beleid om de ontwikkelingen in goede banen te leiden.

De landbouw in het landelijk gebied

De melkveehouderij en het houden van vleesvee (zoogkoeien, mestvee) zijn de belangrijkste agrarische productierichtingen in de gemeente. Ruim 80% van de bedrijven is hierop gericht. Tussen 2004 en 2005 vond er een zeer sterke afname plaats van het aantal bedrijven (-11% tegenover landelijk een afname van 2,5%). Ook het areaal cultuurgrond dat door landbouwbedrijven in gebruik was verminderde sterk (-23%). Vrijwel alle grondgebruik is grasland, Akkerbouw en tuinbouw maken slechts 7% van het grondgebruik uit. Van de huidige bedrijfshoofden is 60% ouder dan 55 jaar. Door de forse afname van het aantal bedrijven in de afgelopen tijd zullen op termijn ook veel bedrijfsgebouwen vrijkomen (soms houdt men nog een tijdje zijn bedrijfsgebouw aan).

5.2 Nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen

Om een beeld te krijgen van de nieuwe bedrijvigheid in voormalige bedrijfsgebouwen is niet alleen naar de ontwikkelingen specifiek in de gemeente Wijdmeren gekeken maar ook in het ruimere gebied van de Gooi- en Vechtstreek.

Gooi- en Vechtstreek

Uit de inventarisatie, waarvan bij het LEI een apart achtergronddocument is gemaakt ("Verkenning naar de veranderende functies van vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen in de Gooi- en Vechtstreek") blijkt dat er veel nieuwe bedrijvigheid is in voormalige boerderijen. Veel van deze bedrijven willen zich hiermee profileren. Cultuur, natuur en landschap en de historie van deze voormalige boerderijen worden zeer waarschijnlijk door de nieuwe exploitanten als belangrijk element gezien voor de nieuwe bedrijvigheid.

Dat zich veel nieuwe bedrijven hebben gevestigd in voormalige boerderijen in de Gooi- en Vechtstreek bleek ook al bij de keuze van de studiegebieden. Zo werd een derde van de vrijgekomen agrarische bedrijfsgebouwen in de periode 1992-1999 in de Gooi en Vechtstreek in gebruik genomen voor niet-agrarische doeleinden. Het was hiermee één van de gebieden in het land met het hoogste percentage nieuwe bedrijvigheid (hoofdstuk 3 van dit rapport en Daalhuizen, 2004).

Onder de nieuwe bedrijvigheid bevinden zich relatief veel restaurants, galerieën en maneges. Hierbij wordt ingespeeld op de mooie omgeving. De nabije grote steden en de relatief welvarende bevolking die zich vanuit de nabije grote steden in de loop der tijd in de Gooi- en Vechtstreek heeft gevestigd speelt hierbij een belangrijke rol. Hierbij kan zowel gedacht worden aan dagtrips vanuit de steden als aan het feit dat de lokale welvarendere bevolking vaker uiteten gaat en belangstelling heeft voor kunst.

Verder krijgen in het gebied veel voormalige boerderijen een woonbestemming. Waarschijnlijk blijven de oorspronkelijke bewoners minder lang dan elders in hun voormalige boerderij wonen doordat ze er veel geld voor kunnen krijgen. De nieuwe bewoners zullen waarschijnlijk ook vaker hun nieuwe eigendom flink renoveren. Dikwijls worden de bedrijfsgebouwen in de oorspronkelijke staat gebracht. Of er altijd met streekeigen zaken rondom natuur en landschap rekening gehouden wordt is vooralsnog de vraag (inrichting erf, beplantingen, inrichting parkeerterreinen, toegangswegen).

Gemeente Wijdmeren

Door medewerkers van de gemeente Wijdmeren is een inventarisatie verricht naar de veranderende bestemming van de vrijgekomen agrarische bedrijfsgebouwen in de afgelopen jaren. Hieruit blijkt dat er 26 agrarische bedrijven zijn gestopt. Hierbij dient opgemerkt te worden dat stoppen niet betekent dat ook de agrarische gebouwen gelijk vrijkomen of voor niet-agrarische bedrijvigheid worden hergebruikt. Veel van deze bedrijven, namelijk bijna de helft (11 bedrijven), hebben een woonfunctie gekregen of behouden. Op acht bedrijven worden nog min of meer agrarische activiteiten ontwikkeld (op hobby-achtige wijze). Twee bedrijven zijn door Natuurmonumenten gekocht. Op de overige 5 bedrijven vindt op 2 bedrijven caravanstalling en andere opslag plaats, één bedrijf is nu een paardenpension, op één bedrijf vinden bedrijfsverbredende activiteiten plaats (ijsboerderij, boerengolf) en op één bedrijf worden aanhangwagentjes gemaakt.

In de recreatieve en culturele sfeer (restaurants, campings, galerieën, e.d.) worden er dus in de gemeente Wijdmeren vrijwel geen nieuwe activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen ontplooid. Waarschijnlijk wijkt Wijdmeren hierbij af van de situatie in de gehele Gooi- en Vechtstreek.

5.3 Resultaten interviews

Voor de regio Wijdmeren / Gooi- en Vechtstreek zijn vier diepte-interviews (op locatie) afgenomen en drie telefonische interviews. Bedrijven die nog deels een agrarische functie hebben of dit recentelijk hebben gehad waren meer geneigd waren mee te werken dan andere bedrijven zoals maneges of restaurants in historische boerderijen.

Er zijn interviews geweest met de ondernemers van de volgende bedrijven:

- bedrijf in een voormalige boerderij dat aanhangwagens maakt en verhuurt
- manege
- pensionstal in een voormalige boerderij
- zorgboerderij
- twee bedrijven met recreatieve verbreding
- zaalverhuur in een voormalige boerderij

Algemene karakteristiek van de bedrijven

Voor alle geïnterviewde ondernemers geldt dat men zelf op het bedrijf (voormalige bestemming: agrarisch) woont. Op dergelijke bedrijven zijn meestal extra bijgebouwen geplaatst. Vaak gaat het daarbij om familiebedrijven en men komt dan dus oorspronkelijk ook uit de streek. Voor de bedrijven met een voormalige (volledige) agrarische bestemming geldt verder meestal dat men de nieuwe, verbrede bedrijvigheid enkele jaren geleden is begonnen. Wat voor deze groep opvalt, is dat men tevreden is over het economisch rendement van de nieuwe vorm van bedrijvigheid. De bedrijvigheid die zich in de regio richt op paarden lijkt een groeimarkt te zijn; de dichtheid aan pensions en maneges lijkt hier dan ook relatief hoog. Meestal zijn toch de afnemende opbrengsten uit de primaire landbouw redenen geweest om van bedrijfsvoering te veranderen. Echter idealisme en een nieuwe uitdaging zijn ook wel als argumenten genoemd.

Opvallende knelpunten die in meer dan één interview terugkwamen zijn het behalen van het diploma 'sociale hygiëne' en zaken rondom het Goois Natuurreservaat (GNR). Voor bedrijven waar een hapje en een drankje aangeboden worden dient men in het bezit te zijn van het diploma 'sociale hygiëne'. Naast kennis over voedsel en hygiëne leert men daarbij in het sociale onderdeel ook met (moeilijke) klanten om te gaan. Deze cursus heeft de geïnterviewde deelnemers veel tijd en energie gekost. Het GNR wordt nog wel eens gezien als een machtige organisatie die bijvoorbeeld bedrijfsuitbreiding tegenhoudt en ook als onbuigzaam wordt ervaren als het gaat om samenwerken en zoeken naar oplossingen die voor beide partijen bevredigend zijn.

Van de geïnterviewde bedrijven hebben slechts enkele beplantingen aangebracht. Wat betreft wet- en regelgeving en bemoeienis met overheden hebben sommigen goede ervaringen met de gemeente, maar ook negatieve ervaringen komen voor. Meestal echter ervaart men hinder van overheidswege in de vorm van bureaucratische procedures als het gaat om toestemming om uit te breiden, of om verplichte cursussen als men horeca activiteiten wil beginnen.

Veranderingen die samenhangen met de locatie

Aan de gebouwen

De meeste van de voormalige boerderijen waarbij recreatieve verbreding centraal staat hebben aan de boerderij zelf weinig veranderd en uitsluitend onderhoud gepleegd. De instandhouding van het authentieke karakter van de boerderij draagt juist bij aan de beleving van de bezoekers. Wel zijn er vaak bijgebouwen bijgeplaatst of omgebouwd. Daar waar het accent meer ligt op zorg zijn meer specifieke aanpassingen gedaan om te voldoen aan de wensen van deze specifieke groep van bezoekers, zoals een kantine waar bezoekers zich kunnen vermaken.

Aan het erf en directe woonomgeving

Voor de verbrede landbouw geldt vaak dat het erf in takt is gelaten of enigszins is 'opgeleukt' met beplantingen of bijvoorbeeld een wekje voor kleinvee (geiten, hangbuikezwijntjes, etc.). Opvallend is dat een voormalig landbouwbedrijf dat niet aan verbreding doet, investeert in erfbeplantingen.

Bedrijven die willen uitbreiden stuiten vaak op weerstand door wet- en regelgeving. Ook natuurbeschermingsorganisaties zoals Natuurmonumenten en het Goois Natuurreservaat belemmeren soms bedrijfsuitbreidingen. Niet alleen verbrede landbouw heeft daar last van maar bijvoorbeeld ook een manege ondervindt daarin tegenwerking van het Goois Natuurreservaat. Daar waar verbreding bijvoorbeeld betrekking heeft op boerengolf of op agrarisch natuurbeheer heeft dat tevens landschappelijke effecten voor de voormalige landbouwgrond tot gevolg.

Problemen met bouw-, hinderwet- of milieuvergunningen

Voor het bijbouwen van extra ruimtes worden de daarbij behorende procedures als bureaucratisch beschouwd. Voor het aanpassen van bestaande gebouwen ondervindt men veel minder problemen. Bedrijven die in landschappelijk waardevolle gebieden liggen ondervinden veel moeilijkheden en bureaucratie bij plannen om uit te breiden. Zo kan de aanwezigheid van bijzondere wetten (vogel- en habitatrictlijn gebieden) een obstakel voor de bedrijfsvoering zijn. Overigens kunnen het in voorkomende gevallen ook burens zijn die met het starten van procedures veranderingen willen tegenwerken.

Wensen voor uitbreidingen

Bedrijven die net een paar jaar gestart zijn hebben vaak wensen om uit te breiden. Wensen voor uitbreiding variëren van een overdekte looppalen voor paarden tot kantines, terrassen, een wei voor de paarden, extra pension ruimte voor paarden of een parkeerterrein. Vooral de gemeente is partij in het toekennen van vergunningen, maar ook de provincie en in enkele gevallen de burens kunnen qua procedures een lastige partij zijn.

Contacten met de omgeving

Ondernemers hebben meestal wel goede, maar redelijk oppervlakkige contacten met de omgeving. In de enkele gevallen dat er problemen met burens zijn, gaat het om bewoners die bijvoorbeeld een terrasvergunning willen tegenhouden. In een enkel geval klaagt de bedrijfsleider die woonachtig is op het terrein over burens die zelf lawaai maken bij nachtelijke feesten, terwijl deze burens zelf ook nog eens voor zwerfafval zorgen. Het gaat daarbij om nieuwe burens die uit andere regio's komen en er de voorkeur aan geven niet sociaal te integreren met de regio. De meeste ondernemers werken vrij geïsoleerd van andere collega-bedrijven. Slechts een enkeling zoekt bewust contact met anderen in verenigingsverband, zoals een agrarische natuurvereniging. Ook het zoeken van samenwerking buiten georganiseerde structuren om, zoals met andere verbrede landbouwbedrijven of bijvoorbeeld een natuurgids inhuren, wordt door een enkeling gedaan. Andere bedrijven, zoals een manege willen bijvoorbeeld wel samenwerken met natuurbeschermingsorganisaties maar ondervinden dat de andere partij zich daar niet voor openstelt.

Aspecten rondom natuur en landschap en nieuwe bedrijvigheid

Agrarisch natuurbeheer en beplantingen

Indien verbreding betrekking heeft op agrarisch natuurbeheer heeft dit zonder meer een positief effect op de natuur en het landschap. Dit geldt tot op zekere hoogte ook voor recreatieverbreding waarbij de status van de boerderij is gehandhaafd of waarbij beplantingen zijn aangebracht. Tevens houdt een enkele ondernemer als hobby ook kleinvee.

Fauna-aspecten

Vanuit de meeste geïnterviewden kwamen geen directe aanwijzingen dat de verandering in bedrijvigheid tot extra fauna heeft geleid. Omgekeerd, kan de aanwezigheid van bijzondere fauna (vogel –en habitatrichtlijn gebieden) een obstakel voor de bedrijfsvoering betekenen. Verwacht mag worden dat een bedrijf dat zich mede op agrarisch natuurbeheer richt (onder meer ganzen) een positief effect op de fauna zal hebben.

Milieu

Voor een enkel bedrijf was een milieumaatregel als MINAS en de bureaucratie die daar uit voort kwam mede een reden om met reguliere landbouw te stoppen. Tevens zijn verplichtingen voor het afvoeren van mest een aanzienlijke kostenpost voor ruitersport-bedrijven. Verder blijkt dat recreatiegerichte verbreding aan geluidsnormen moeten voldoen die ook werkelijk getest worden ter plekke. Een enkele ondernemer heeft een riolering die nog op een sloot uitkomt in afwachting van de aanleg van een rioleringsstelsel in de buurt. Een enkele ondernemer ondervindt hinder van buurtbewoners die de omgeving vervuilen met zwerfafval.

Bodem/waterbeheersing

Effecten op bodem, water en lucht door de nieuwe activiteiten zijn niet gemeld, afgezien van een enkele ondernemer die de riolering tijdelijk op een sloot laat uitkomen.

Verkeer en ontsluitingsaspecten

Ondernemers geven vaak aan afhankelijk te zijn van verkeer- en vervoersmogelijkheden en hinder. Zo is het voor een zorgboerderij van essentieel belang dat de bezoekers gebruik kunnen maken van de bus die vlak bij het bedrijf stopt. Tevens gaf een verbrede recreatieondernemer aan dat zowel goede ontsluiting als duidelijke bewegwijzering van belang is voor het bedrijf. Verder ziet men er op toe dat bezoekers parkeren op de daartoe aangewezen plaats die daarvoor speciaal is vrijgemaakt of aangelegd. Problemen in verband met mogelijke verkeersonveiligheid zijn niet gemeld. Wel gaven ruitersportondernemers aan dat met name het oversteken van spoorlijnen voor paarden in het verleden tot problemen hebben geleid omdat paarden schrokken van de stroom die op de rails stond.

Interacties tussen bedrijfsmatige activiteiten en natuur/landschap

Bijna alle verbrede bedrijven en paardenliefhebberij bedrijven zien de aanwezigheid van natuur en landschap als een meerwaarde voor hun bedrijf. Zo zijn ruitersportbedrijven volledig afhankelijk van de mogelijkheden die de omgeving van het bedrijf biedt. Ook voor verbreding in de vorm van agrarisch natuurbeheer en bijvoorbeeld buitenactiviteiten als boerengolf, of onder begeleiding wandelen door het gebied wordt gesteld dat de aanwezigheid van natuur en landschap daar een positieve invloed op heeft. Echter, voor zaalverhuur in een authentieke boerderij veronderstelt de betreffende ondernemer geen toegevoegde waarde van het omliggende landschap. Wel geldt voor zalverhuur dat men overweegt de (potentiële) bezoeker in de public relations sfeer actiever te attenderen op de fraaie omgeving met een leuk wandelpad. Verder gaat men er bij de zaalverhuur vanuit dat de nabijheid van mooie locaties erg geschikt is om trouwfoto's te maken.

Natuurgebieden meer op de kaart zetten

Enkele ondernemers gaan zelf initiatieven nemen om natuur en landschap meer op de kaart te zetten, bijvoorbeeld door in de P.R. actiever te attenderen op wandelmogelijkheden of op het aanbieden van een gids.

5.4 Resultaten workshop/discussiebijeenkomst en interviews bij organisaties

In het gemeentehuis van de gemeente Wijdemeren is een workshop/ discussiebijeenkomst gehouden met bestuurders en vertegenwoordigers van de Stichting Tussen Vecht en Eem/Vrienden van het Gooi, de VVW Hollands Midden en Natuurmonumenten. Vertegenwoordigers van de Kamer van Koophandel, Hiswa en het Goois Natuurreservaat zijn één dag later apart geïnterviewd. Dit omdat ze vanwege agenda-technische redenen niet op de dag van workshop/ discussiebijeenkomst konden komen. De namen van de bij de workshop/ discussiebijeenkomst aanwezige personen en de apart geïnterviewden zijn in bijlage 1 vermeld.

5.4.1 Resultaten workshop/discussiebijeenkomst

Bij de workshop/discussiebijeenkomst is de deelnemers allereerst gevraagd welke voorbeelden men belangrijk vond binnen de volgende interacties en relaties tussen de economische bedrijvigheid in een regio en natuur en landschap:

- Belang van natuur en landschap voor de bedrijvigheid;
- Negatieve effecten van natuur en landschap op de bedrijvigheid;
- Belang van de bedrijvigheid voor natuur en landschap;
- Negatieve effecten van de bedrijvigheid op natuur en landschap.

In bijlage 2 zijn de items weergegeven waarover onder meer gediscussieerd is. Bij de discussie speelde vooral een rol dat er in de regio volop werkgelegenheid is en dat de in de regio wonende mensen het landschap koesteren. De inwoners zelf hebben vanuit economisch opzicht eigenlijk geen nieuwe activiteiten nodig. De agrarische sector is vaak niet meer winstgevend maar wel erg belangrijk voor het beheer van het landschap.

Belang van natuur en landschap voor de bedrijvigheid

De Gooi- en Vechtstreek wordt ervaren als een mooi, natuurlijk gebied met veel cultuurhistorische waarden (zoals de buitenplaatsen). Dit vormt de basis voor recreatie en toerisme in het gebied. Er wordt gesteld dat deze activiteiten positief zijn voor het landschap omdat ze in verhouding weinig schade toebrengen en wel een belangrijk onderdeel van de lokale economie vormen.

Tegenwoordig is er veel vraag naar regionale activiteiten, gerelateerd aan de plaatselijke cultuurhistorie om 'het tuinpad naar mijn vader' gevoel te krijgen. Omdat de Gooi en Vechtstreek nog redelijk onaangetast en divers is, levert dit kansen voor nieuwe activiteiten. Behalve kansen voor aan toerisme gerelateerde bedrijvigheid biedt de mooie omgeving ook kansen voor andere soorten (hoogwaardige) bedrijvigheid omdat het een aantrekkelijke woonomgeving biedt voor werknemers. Natuur en landschap heeft dus een positief effect op het vestigingsklimaat.

Negatieve effecten van natuur en landschap op bedrijvigheid

Doordat het belang van natuur en landschap in deze regio zwaar weegt, stelt dit hoge eisen aan de bestuurlijke besluitvorming. Gemeentes in deze regio kunnen vaak bestuurlijk weinig doen omdat er weinig aan bijvoorbeeld het landschap veranderd mag worden. Zo bestaat bijvoorbeeld vaak de wens om een landmark te realiseren die hun eigen gemeente herkenbaar maakt binnen de regio. Dit wordt meestal niet toegestaan. Er is dan ook veel bestuurlijke onenigheid.

Wat betreft het toerisme is het duidelijk dat een te grote groep bezoekers een negatief effect kan hebben op natuur en landschap waardoor er soms beperkingen opgelegd worden in de vorm van zonerings- of dosering. Vaak leidt dit ook tot een beperking van activiteiten van bedrijven die aan deze bezoekers verdienen. Verder kan een wenselijke spreiding van bezoekers minder efficiënt zijn voor bedrijven.

Door de kleinschaligheid en de aard van het landschap is het vaak moeilijk voor bepaalde agrarische bedrijven om rendabel te zijn. Als deze bedrijven besluiten te stoppen met boeren kan dit problemen opleveren doordat dit soort landschap voor natuurorganisaties moeilijk te beheren is. De voormalige agrarische gronden kunnen niet allemaal onderdeel van een (grootschalig) natuurgebied worden, omdat anders het totale landschap te eentonig zou worden, aan de andere kant is het erg kostbaar om het kleinschalige cultuurlandschap te behouden.

Natuur en landschap kunnen uitbreidingsmogelijkheden voor bedrijven belemmeren. Een belangrijk voorbeeld is het mediapark in Hilversum. Dit complex is van groot belang voor de regionale economie, echter omdat uitbreidingsmogelijkheden zeer beperkt zijn vertrekken nieuwe activiteiten naar Aalsmeer of Almere.

In het westelijke deel van de regio ligt het veenontginningslandschap met de (historische) lintbebouwing. Veel bedrijven zitten aan de weg, naast elkaar (aan het water), waardoor er weinig ruimte is voor nieuwe bedrijven. Watersport gerelateerde bedrijven in de buurt van Loosdrecht hebben meestal geen uitbreidingsmogelijkheden meer. Hierdoor zijn sommige bedrijven (enkele botenbouwers) naar Friesland vertrokken waar meer ruimte is.

Belang van bedrijvigheid voor natuur en landschap

Allereerst wordt gesteld dat de bedrijvigheid in de Gooi en Vechtstreek vrijwel 100% 'schone' bedrijvigheid is. Deze bedrijven hebben doorgaans een weinig negatief effect op het landschap. Verder heeft het gebied een goed imago; er zouden vooral rijke mensen wonen en er zit vooral hoogwaardige bedrijvigheid. De vraag is alleen of dit imago nog klopt.

Verder wonen er meer mensen in het gebied dan men in eerste instantie denkt. Door een goed ruimtelijk ordeningsbeleid is dit weggewerkt.

Een positief effect van bedrijvigheid op natuur en landschap is de grotere mogelijkheid om het te exploiteren. Als ook de kans om rood voor groen te laten betalen zoals ecoducten op de Utrechtse Heuvelrug die mede gefinancierd worden uit de meerprijs van kavels op nieuwe bedrijventerreinen.

In de Gooi- en Vechtstreek is het "NIMBY" (Not In My BackYard) gevoel hoog. Men is er zeer op beducht dat bedrijven (en trouwens allerlei andere plannen rondom uitbreidingen en infrastructuur) geen nadelige invloed doen uitoefenen op de huidige bedrijvigheid en op de gevoelens van de bewoners. Voor de aanwezige natuur en landschap is dit ook een voordeel. Men is zich in de streek goed bewust van het feit dat er binnen 30 km zo'n 2 miljoen mensen wonen. De externe druk op het gebied (wonen, werken, recreatie, verkeer) is vrij groot. Daardoor wil men ook veel beschermen en conserveren (en is men bang voor nieuwe ontwikkelingen).

Negatieve effecten van bedrijvigheid op natuur en landschap

Er wordt geconstateerd dat er bijvoorbeeld in Hilversum meer inkomende dan uitgaande forensen zijn. Dit zorgt voor een hoge verkeersdruk zonder dat de regio (qua inkomen) er iets aan verdient. Kan deze streek wel meer bedrijvigheid aan? Behalve de verkeersproblematiek,

die algemeen bekend is, is er ook sprake van verrommeling van het landschap doordat gemeentes bedrijven steeds vaker verplaatsen naar de rand van het dorp.

Verder is er een tendens dat boerenbedrijven die stoppen worden gekocht door rijke mensen die er willen wonen. De woonbestemming is hier erg gewild, waardoor het moeilijker/onbetaalbaar is voor een kleine ondernemer om een nieuw bedrijf te starten. Door de nieuwe (woon)bestemming verandert het landschap en verdwijnen cultuurhistorische waarden.

Hoe is de balans?

Bedrijvigheid en natuur en landschap kunnen niet zonder elkaar, ze bestuiven elkaar. Men vindt het in grote lijnen wel goed zo; er is op dit moment een soort consensus over een precair evenwicht tussen natuur, landschap en de totale bedrijvigheid. Het gebied biedt veel natuur en landschap en biedt veel kansen voor bedrijvigheid. Beiden zouden versterkt kunnen worden, maar de echte wil ontbreekt.

Sommige bestaande bedrijven willen zeker uitbreiden maar krijgen hiervoor geen kans. De gemeenten (en met haar vele bewoners en bewonersorganisaties) voeren een stringent beleid op dit punt.

In de discussie werd geconstateerd dat er in de Gooi- en Vechtstreek een soort status quo en evenwicht is tussen bewoners, bedrijvigheid en natuur en landschap. Verder werd gesteld dat nieuwe activiteiten gerelateerd zouden moeten worden aan bestaande activiteiten. Zo wil soms elk dorp een eigen bedrijventerrein of haven. Dit is dan niet wenselijk. Van de andere kant werd gesteld dat je dergelijke ontwikkelingen ook niet te geïsoleerd moet bekijken. Langs het IJsselmeer bestaan al veel havens waarom dan ook niet hier. Het wordt dan een soort kralensnoer van verschillende haventjes.

Recreatieve activiteiten kunnen in een regio inkomen genereren, zonder dat dat voor het landschap erg nadelig uitwerkt. Voor recreanten is een bezoek aan het landschap een onderdeel van het geheel. Daarin vindt samenwerking plaats met bijvoorbeeld Natuurmonumenten. In het Gooi bevinden zich ook elektronische informatiezuilen met informatie over activiteiten in het gebied, zowel van bijvoorbeeld Natuurmonumenten als andere activiteiten als de horeca. Er zou wel meer samenwerking mogen zijn tussen natuurbeschermers en cultuurhistorici, dat zijn nu nog twee verschillende werelden.

Natuurmonumenten ziet bezoekers tegenwoordig meer als klanten. Natuurgebieden worden in toenemende mate open gesteld. Het nadeel van deze klantgerichtheid is dat als er meer mensen afkomen op de rust en stilte dit het succes tegenwerkt. Ze willen wel meer klanten/bezoekers maar niet meer verkeer, drukte, verstoring. Dit is een precair evenwicht.

Algemene opmerkingen

In de regio is het voor veel agrarische bedrijven moeilijk om rendabel te blijven. Als ze willen blijven bestaan door te verbreden moet dit eigenlijk altijd in samenwerking met andere bedrijven gebeuren omdat ze alleen te weinig promotionele kracht hebben. Project Arkerheem is een goed voorbeeld van een samenwerkingsverband tussen boeren.

Er is sturing van nieuwe activiteiten nodig maar niet alleen vanuit de overheid maar ook van mensen in het gebied. Nu is er vooral geld voor korte projecten en niet voor langdurig onderhoud. Je zou inwoners van uitbreidingen een aandeel kunnen laten kopen in het landschap om het zo te behouden en ze participant te maken. Zo bestaat er in de Gooi en Vechtstreek een Gooische rijwielvereniging, die bepaalde fietspaden heeft aangelegd en deze

ook onderhoudt. Uit de discussie kwam naar voren dat er meer mogelijkheden zouden moeten zijn voor burgers die iets willen in hun streek.

Verder kwam in de discussie naar voren dat de overheid nodig is voor basisvoorzieningen zoals het aanleggen van wegen en voor het tegengaan van wildgroei van activiteiten. Er moet dus een soort samenwerking en sturing plaats vinden. Hierbij moet wel naar het grotere geheel gekeken worden. Hierbij komt de vraag aan de orde hoe groot dat grotere geheel dan is. En wat is de actieradius van de bezoekers aan het gebied. Verder is er de vraag wie het grotere geheel dan moet aansturen? De Rijksoverheid heeft veel zaken overgedragen aan de gemeentes. Maar vaak spelen dit soort dingen op een hoger niveau, zelfs hoger dan de provincies.

De provincie doet wel veel aan toerisme (fietspaden etc.). De lokale overheden vaak veel minder en werken soms zelf tegen. Er is geen centrale sturing.

5.4.2 Interviews organisaties

Naast de workshop/discussiebijeenkomst zijn vertegenwoordigers geïnterviewd van de HISWA, de Kamer van Koophandel te Hilversum en het Gooi Natuurreservaat. Hierna wordt verslag gedaan van de belangrijkste bevindingen uit deze interviews.

HISWA

Door de leden van de HISWA wordt als belangrijkste knelpunt ervaren de enorme regelzucht van de overheid. De marges in de diverse watersport gerelateerde sectoren zijn veelal maar erg klein, zodat veel regels de rentabiliteit van de bedrijven aantasten.

Bedrijven die willen uitbreiden krijgen meestal geen medewerking van de gemeente. Op de huidige bedrijven zijn vrij weinig opvolgers, die het bedrijf van hun ouders op termijn zullen overnemen. Enkele jachtbouwbedrijven zijn naar Friesland vertrokken; daar was wel genoeg ruimte om het bedrijf uit te breiden. Hierdoor vloeit werk uit de regio weg. Sommige bedrijven zijn ook bezig om meer nevenactiviteiten te ontplooiën, maar dikwijls loopt dit stuk op de bijkomende regelgevingen.

De HISWA is voorstander van een grotere multifunctionaliteit van water: men kan bijvoorbeeld waterberging combineren met meer mogelijkheden voor (grotere) boten in plaats van een moeras te creëren. De extra uit te baggeren grond kan gebruikt worden om dijken te verhogen. Doordat men tevens extra vaartuigen aantrekt hebben ondernemers en gemeenten (water –en toeristenbelasting) extra inkomsten. Door dergelijke zaken op een meer integrale manier kan de huidige verkokering vermeden worden. Er wordt nu dikwijls langs elkaar heen gecommuniceerd. Een soort regionale coördinator/regisseur/loket zou een oplossing kunnen zijn om dergelijke zaken meer integraal aan te pakken.

Opgemerkt dient te worden dat de relatie tussen natuurbeschermingsorganisaties en de HISWA in deze regio niet zo goed is.

Kamer van Koophandel

De Kamer van Koophandel geeft aan dat de beschikbaarheid van ruimte een groot probleem is in de Gooi en Vechtstreek. Er moeten veel functies op een kleine oppervlakte vervuld worden. Zo zit bijvoorbeeld de watersport in de knel en wijken bepaalde soorten van industrie (zoals botenbouwers) steeds vaker uit naar andere regio's; daarmee verdwijnt ook werk en inkomen. De Kamer van Koophandel vindt verder dat de besturen van het Gooi geen echte keuzes maken; mede hierdoor is de infrastructuur een groot probleem. Zo is bijvoorbeeld het

Mediapark in Hilversum slecht bereikbaar en kan het park vanwege natuurclaims niet uitbreiden. Daardoor wordt onder meer uitgeweken naar Almere, Amsterdam of Aalsmeer. Dit is nadelig voor bijvoorbeeld de middenstand en de ICT sector die profiteren van de spin-off van het Mediapark op de regio.

Een specifiek probleem is het parkeren van auto's. Genoemd is bijvoorbeeld het parkeerprobleem bij het Singermuseum en het parkeren bij natuurgebieden. Als men dit beter kan organiseren trekt het geen extra recreanten aan (wat de angst is van het Gooi Natuurreservaat), maar voorkomt het congestie en maakt het een betere begeleiding en zonerings van recreanten mogelijk.

De Kamer van Koophandel geeft verder aan dat men vooral het groen wil behouden om een nog grotere bevolkingsdichtheid te voorkomen. Men wil in de eerste plaats vooral natuur en landschap voor de inwoners behouden.

Een positieve ontwikkeling in het gebied is samenwerking tussen VV's en ook tussen/met individuele ondernemers. Verder zijn er nieuwe plannen voor fietsroute-knooppunten.

Ten slotte wordt opgemerkt dat rood voor groen constructies misschien vaker mogelijk zijn. Ecoducten in de Utrechtse Heuvelrug kunnen wellicht gefinancierd worden uit een meerprijs op de verkoopprijs van grond.

Goois Natuurreservaat

Voor het Goois Natuurreservaat is natuur heilig en de gebieden van het Goois Natuurreservaat zijn bestemd om natuur te blijven. Wat wordt aangekocht blijft dus natuur. Het hoofddoel is ecologisch waardevolle natuur te creëren en uitsluitend om draagvlak in de regio te creëren worden de gebieden open gesteld voor recreanten. Het Goois Natuurreservaat profileert zich niet zo sterk. Dit om te voorkomen dat veel mensen van buiten het Gooi komen, want dat zou tot weerstand van inwoners van het Gooi kunnen leiden.

Ook de enkele landbouwgebieden die er nog zijn in het Gooi zijn grotendeels van het Goois Natuurreservaat. Dit zijn vooral de landbouwgebieden rond Huizen. Het Goois Natuurreservaat heeft een zeer belangrijke rol gespeeld bij de realisering van het ecoduct bij Crailo. Dergelijke ecoducten lijken het beste te realiseren zijn door je in te leven in de belangen van andere spelers. Het is een kwestie van geven en nemen. Zo begrijpt het Goois Natuurreservaat dat de slechte bereikbaarheid van het mediapark een groot probleem voor Hilversum is. Zij zou dan ook bereid zijn de weg onder het ecoduct te laten verbreden (stroken erbij) als de parallelweg ernaast opgeheven wordt.

5.4.3 Belangrijkste algemene conclusies

Uit de discussiebijeenkomst en de interviews bij de in 5.4.2 vermelde organisaties komt naar voren dat de identiteit van de Gooi- en Vechtstreek leunt op de drie pijlers: 1. Wonen, 2. Recreëren/natuur/landschap en 3. Media. De bestemming op de gronden ligt dusdanig vast dat de mogelijkheden om rode functies uit te breiden (ook de hoogte in) zeer beperkt zijn. De inwoners van de regio zijn zich zeer bewust van het groene karakter van de streek en zijn uiterst betrokken/mondig als het gaat om het opkomen tegen ontwikkelingen die het groen kunnen aantasten. Denk aan de mobilisering tegen de A6/A9, maar ook het verzet tegen plannen om het mediapark beter bereikbaar te maken. De stem van inwoners is dus heel belangrijk. Zij willen vooral een recreatie/natuurgebied voor hun regio. De aanwezigheid van restaurants, botenverhuur en andere recreatieondernemers past daar goed in maar aanzienlijke uitbreidingen naar industriële bedrijvigheid wordt liever tegengehouden.

6 Zuidwest Drenthe (gemeente “De Wolden”)

6.1 Algemeen

Zoals ook al in hoofdstuk 3 en 4 vermeld is telt de gemeente De Wolden ruim 23.000 inwoners verspreid over 17 dorpen. De bevolkingsgroei ligt iets onder het gemiddelde van dat van Zuidwest Drenthe en het gehele land. Zeer veel mensen (87%) wonen in het niet-verstedelijkte gebied (landelijk slechts 21%). Zowel het aandeel jongeren (tot 15 jaar) als het aandeel ouderen (65 jaar en ouder) is relatief hoog.

Relatief veel mensen in de bevolking van 15-64 jaar zijn aan het werk (netto arbeidsparticipatie 67% tegenover landelijk 63%). Niettemin ligt de werkloosheid iets boven het landelijk gemiddelde. Het gemiddelde besteedbaar inkomen per huishouden komt in De Wolden ongeveer overeen met het landelijke gemiddelde. Van de beroepsbevolking is ongeveer 10% werkzaam in de landbouw (landelijk 3%). Van alle geregistreerde bedrijven in De Wolden is tweevijfde een landbouwbedrijf. (Landelijk is van alle bedrijven 12% een land- of tuinbouwbedrijf)

De Wolden en het landelijk gebied

In de recente Toekomstvisie De Wolden van de Gemeente De Wolden (2006) zijn onder meer de volgende uitgangspunten geformuleerd:

- De Wolden is ook in de toekomst een sterke plattelandsgemeente met een rijke historie, waardevol landschap, variatie in bedrijvigheid en goede voorzieningen op het gebied van onderwijs, welzijn, sport en winkels;
- -De Wolden schept voorwaarden voor verdere ontwikkeling van overwegend kleinschalige bedrijvigheid, mogelijkheden voor startende ondernemers en innovatie in landbouw en natuurbeheer;
- -De Wolden bewaakt en promoot de kwaliteit van het landschap en de woonomgeving, waaronder goed onderhouden wegen en groen;
- -De Wolden stimuleert de landbouw en toeristische bedrijven, maar ook inwoners, mee te werken aan behoud van het waardevolle landschap;

In de visie wordt de economische structuur versterkt door het toerisme te stimuleren en aan te sluiten bij de sterke kanten van De Wolden: landschap, kleinschaligheid en (veranderende) wensen van de eigen inwoners.

Over de ruimtelijke kwaliteit van de gemeente wordt in deze gemeentelijke visie het volgende gezegd: de gemeente profileert zich met het schitterende Reestdal, het nabijgelegen vijfsterren Nationaal Park Dwingelerveld en de waterrijke Weerribben en Giethoorn. De grote variatie in het landschap en de unieke combinatie van hoogwaardige mogelijkheden voor ontspanning en verzorging maken De Wolden een aantrekkelijke gemeente voor inwoners en toeristen. Verder: het waardevolle landschap met zijn bijzondere boomwallen en waterlopen, unieke flora en fauna is mede behouden door functieverbreiding in de agrarische sector. Vrijgekomen boerderijen en vrijgekomen grond hebben verschillende functies gekregen.

De landbouw in het landelijk gebied

Het agrarisch grondgebruik in de Wolden wordt sterk gedomineerd door de melkveehouderij (Oostindie en Van Broekhuizen, 2004). Bij ruim de helft van de grondgebruikers is de melkveehouderij de belangrijkste productietak. Bij ruim een derde is de vleesvee-, varkens-,

kippen-, paarden- of schapenhouderij of de opfok van jongvee de belangrijkste tak. Bij ruim een kwart van de bedrijven is sprake van een meer gemengde bedrijfsvoering.

6.2 Nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen

De Vakgroep Rurale Sociologie van de Wageningen Universiteit (Oostindie en Van Broekhuizen, 2004) heeft een studie verricht naar de agrarische ontwikkeling, verbrede landbouw en nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen in de gemeente De Wolden. Door de toenmalige student Egbert Jaap Mooiweer is binnen dit project nog specifiek gekeken naar de karakteristieken van de niet-agrarische activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen (Mooiweer, 2003). Deze bedrijven zijn nader onderzocht m.b.v. een enquête en bedrijfsbezoeken. Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op de resultaten van deze twee studies. Het gaat in De Wolden om ongeveer 90 bedrijven die in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen zitten. Ongeveer 50 bedrijven hebben de enquête ingevuld.

Type bedrijven

Er is gekeken welke niet-agrarische activiteiten men ontwikkeld heeft. In tabel 6.1 zijn deze niet-agrarische activiteiten in de voormalige agrarische bedrijfsgebouwen op dezelfde manier ingedeeld als landelijk gedaan is als in tabel 2.1.

Tabel 6.1 Niet-agrarische activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in De Wolden in vergelijking met het landelijke beeld

SBI-klasse	Type activiteit	% van totaal	
		<i>De Wolden</i>	<i>Nederland</i>
1	Landbouw, bosbouw, jacht, visserij	18	12
2	Delfstoffenwinning, productie, handel, distributie van gas, water, elektriciteit en industrie	10	6
3	Bouwnijverheid	10	11
4	Reparatie van consumentenartikelen en handel	18	32
5	Verhuur van- en handel in- onroerend goed, verhuur van roerende zaken en zakelijke dienstverlening	13	12
6	Horeca, camping, pension	23	4
7	Vervoer, opslag, communicatie	0	4
8	Financiële instellingen	0	5
9	Openbaar bestuur, overheidsdiensten en verplichte sociale verzekeringen, gezondheid- en welzijnszorg en onderwijs	5	6
10	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie en overige dienstverlening	3	8
Totaal		100	100

Bron: De Wolden, LEI-bewerking uit Mooiweer, 2003.

Bron: Landelijk, Daalhuizen, 2004.

Uit tabel 6.1 komt naar voren dat er in De Wolden vergeleken met het landelijke beeld vooral veel meer recreatiegerelateerde bedrijvigheid is. Dit in de vorm van minicampings, bed en breakfast, appartementenverhuur, verhuur van groepsaccommodaties, e.d. Dit betreft bijna een kwart van de bedrijvigheid.

Ook is er relatief meer landbouwgerelateerde bedrijvigheid. Dit betreft o.a loonwerk, landbouwmechanisatie en bedrijvigheid rondom de paardenhouderij (handel en fokkerij, lessen). Reparatie van consumentenproducten en handelsbedrijven komen minder voor dan elders. Nieuwe bedrijvigheid waar natuur en landschap in de nabijheid van direct belang is kan worden geschat op ongeveer 30% (23% van SBI-klasse 6 en delen van SBI-klasse 5. 9 en 10)

Start bedrijvigheid

De helft van de bedrijven is langer dan 10 jaar geleden gestart, een kwart tussen de vijf en tien jaar geleden en een kwart korter dan 5 jaar.

Drijfveren achter de nieuwe bedrijvigheid

De wens om wonen en werken te combineren blijkt de belangrijkste factor te zijn om nieuwe bedrijvigheid te gaan beginnen in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Bijna 90% geeft in de enquête dit als belangrijkste reden aan. Andere redenen die hoog scoren zijn: de beschikbaarheid van relatief goedkope bedrijfsruimte (67%), de sterke binding met de Wolden als woonomgeving (66%), de aantrekkingskracht van de Wolden als plattelandsgemeente (62%), de behoefte aan hobbymatig grondgebruik (45%) en het behoud van familiebezit (31%).

Uit de enquête bleek verder dat bijna de helft van de nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen begonnen is door niet Woldenaren. Wel betreft het een groep die voor het merendeel al wel langer in De Wolden woonachtig was.

Werkgelegenheid

Alle geënquêteerde bedrijven zijn familiebedrijven. Omgerekend bieden de 50 geënquêteerde bedrijven aan 230 mensen werkgelegenheid (42 ondernemers, 33 overige gezinsleden, 140 vaste werknemers en omgerekend 11 tijdelijke arbeidsplaatsen). Hierbij moet wel opgemerkt worden dat één bedrijf werk biedt aan 55 mensen).

Opgehoogd en omgerekend naar alle niet-agrarische bedrijven zouden er in het in het landelijk gebied van De Wolden ongeveer 400 volledige arbeidsplaatsen zijn. Als de werkgelegenheid met verbrede activiteiten op de landbouwbedrijven meegeteld worden komen er nog 100 arbeidsplaatsen bij (Bron: Mooiweer, 2003). Dit betekent dat in het landelijk gebied van De Wolden de niet-agrarische werkgelegenheid aanzienlijk is.

Op de bedrijven die al langer geleden gestart zijn met hun activiteiten werken meer mensen dan op de bedrijven die korter geleden gestart zijn.

Grondgebruik

Gemiddeld hebben de bedrijven bijna 5 ha grond in gebruik. De helft heeft minder dan 2 ha in gebruik, een derde 2 tot 5 ha en de rest heeft meer dan 5 ha in gebruik.

Aandacht voor natuur en landschap

Ondanks dat het merendeel van de bedrijven niet zo veel grond heeft hebben veel bedrijfshoofden aandacht voor de kwaliteit van de bedrijfsomgeving. De interesse gaat hierbij vooral uit naar het behoud van de cultuurhistorische waarde van voormalige boerderijen en natuur- en landschapsbeheer in de vorm van aanleg van streekeigen erfbeplanting, singels en poelen. Op veel bedrijven deed men ook al daadwerkelijk veel.

Men deed al aan de volgende zaken:

- behoud van traditionele boerderijen (57% van de bedrijven deed dit al, 29% heeft interesse);
- streekeigen erfbeplanting aanleggen (53% heeft het, 19% interesse)
- aanleg van singels (40% al gedaan, 19% interesse)

- openstellen bedrijf voor toeristen en recreanten (27% doet het al, 15% interesse)
- aanleg van poelen (24% doet het al, 44% interesse)
- natuurbeheer via extensief grondgebruik (22% doet het al, 24% interesse)
- openstellen van grond voor wandelpaden (7% doet het al, 18% interesse)

Bedrijfsinvesteringen en ontwikkelingsperspectieven

De afgelopen jaren is door de bedrijven gemiddeld genomen aanzienlijk tot vrij fors geïnvesteerd. Over de voorgaande vijf jaren werd gemiddeld 130.000 euro geïnvesteerd. Bijna de helft investeerde meer dan 150.000 euro.

Over het algemeen genomen zien de bedrijfshoofden een goed ontwikkelingsperspectief voor hun bedrijven. Tweederde kenschetst zijn bedrijfsinkomen als ruim toereikend/ voldoende. Vier van de vijf vinden dat hun bedrijf zodanig goed rendeert dat ook een ander dit zou kunnen overnemen. Ook bij bedrijfshoofden die ouder zij dan 60 jaar acht tweederde overname zeer wel mogelijk. Een derde van hun heeft ook daadwerkelijk een opvolger.

Knelpunten

De helft van de ondernemers heeft behoefte aan bedrijfsontwikkelingsruimte. Verder worden er een aantal knelpunten ervaren. De belangrijkste zijn: de milieuregelgeving (ruim de helft ervaart dit als redelijk groot of knelt in zekere mate), gemeentelijk planologisch beleid (eveneens ruim de helft), benodigde investeringen en verslechterende kosten-opbrengstenverhoudingen (beide de helft). De grootte van de bouwpercelen is voor een derde een knelpunt en de te kleine bedrijfsruimte is voor een kwart een knelpunt. Regionale marktperspectieven, gebrek aan arbeid, regelgeving als gevolg van nabijheid van burgerwoningen of van andere bedrijven was voor enkele bedrijven ook een knelpunt.

6.3 Resultaten interviews

Centraal stond hierbij de vraag de interactie tussen de nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen en natuur en landschap. Hierbij zijn alle items zo die onder 1.6, fase 4 vermeld zijn aan bod gekomen. De keuze van de bedrijven is in overeenstemming met het voorkomen van de diverse bedrijfstypen in De Wolden. In de Wolden zijn totaal 9 diepte-interviews afgenomen (dit zoals vermeld in paragraaf 1.6 onderzoeksfase 4).

Er zijn diepte-interviews/gesprekken geweest met de ondernemers van de volgende bedrijven:

- campinghouder/verhuur van groepsaccommodaties
- campinghouder
- landschapsadviesbureau/wijngaard
- logies/ontbijt accommodatie (bed and breakfast)
- galeriehouder
- paardenfokkerij
- congres/workshop/vergaderruimte verhuur
- bouwbedrijf
- aspirant stichter van nieuw landgoed (niet doorgezet)

Algemene karakteristiek van de bedrijven

Op alle bedrijven woonde men ook zelf. Meestal woonde men zelf in het voorste deel van de boerderij en was het achterste stuk verbouwd tot de nieuwe bedrijfsruimte. In veel gevallen maakte men ook gebruik van andere bedrijfsgebouwen (schuren) van het voormalige landbouwbedrijf. De voormalige bedrijfsactiviteit op het bedrijf betrof bijna overal melkveehouderij.

Driekwart van de ondernemers was van elders afkomstig (meestal het noordwestelijk deel van de Randstad). De helft van de bedrijven was zijn nieuwe bedrijfsactiviteit korter dan 10 jaar geleden gestart. In de loop der tijd is op de meeste bedrijven de bedrijvigheid toegenomen. De bedrijfsactiviteiten op de verschillende bedrijven boden werk aan één tot vijf personen. Dikwijls werkte men met zijn tweeën (man/vrouw). De gemiddelde arbeidsbezetting op de bedrijven bedroeg bijna 2 personen.

Vrijwel iedereen heeft eerst in een andere sector gewerkt. Met uitzondering van degenen die altijd al in het gebied hebben gewoond was de aanwezigheid van veel ruimte in vergelijking met elders en de relatief goedkope grond en gebouwen de belangrijkste reden om zich specifiek hier te vestigen. De aanwezigheid van veel natuur en een mooi landschap speelde voor hen ook een belangrijke rol. Dat het gebied niet al te ver van de Randstad ligt is ook een factor van belang bij de vestiging geweest.

Veel mensen wilden ook duidelijk wat anders met hun leven doen en waagden de stap naar vrij ondernemerschap. Hierbij was het wonen in een voormalige boerderij en het combineren van wonen en werken dikwijls ook een wens.

De voormalige boerderijen zijn bijna altijd goed opgeknapt en dikwijls voorzien van streekeigen beplantingen. Naast dat vrijwel iedereen een mooie erfbeplanting en tuin voor en naast de boerderij zelf mooi vindt, is driekwart van de bedrijven van mening dat de totale uitstraling van het bedrijf in samenhang met de erfbeplantingen en de tuin zodanig goed moet zijn dat dit de totale bedrijvigheid kan laten toenemen.

Veranderingen die samenhangen met de locatie

Aan de gebouwen

Vrijwel alle voormalige boerderijen zijn na aankoop in de loop der tijd aanzienlijk opgeknapt. De vorige eigenaren hadden dikwijls de jaren daarvoor weinig onderhoud gepleegd aan de boerderijen. Veel werd in originele staat hersteld. Genoemd zijn onder andere de volgende zaken:

- Oudhollandse dakpannen en originele binten
- Originele ramen en rolluiken weer ingezet
- We hebben alles grondig opgeknapt en gerestaureerd toen we er in kwamen

Slechts één bedrijf heeft de voormalige boerderij afgebroken en er een nieuwe woning en schuur neergezet. Dit bedrijf zat er overigens al lang. De voormalige boerderij schijnt zodanig achterstallig onderhoud te hebben gehad dat deze niet meer op te knappen zou zijn geweest.

Aan het erf en directe woonomgeving

Met uitzondering van één bedrijf heeft iedereen het bestaande erf in tact gelaten. Bovendien heeft men dikwijls het bestaande erf vergroot en kwalitatief verbeterd: de boerentuin is bijna altijd in tact gelaten, inclusief aanwezige fruitbomen. Soms zijn er coniferen weggehaald, nieuwe fruitbomen geplant, en streekeigen struiken en planten ingeplant. Eén bedrijf heeft een aantal poelen aangelegd in combinatie met een plantentuin.

Driekwart van de nieuwe ondernemers heeft naast de koop van de bedrijfsgebouwen en het erf ook grond bij het bedrijf gekocht. Daarna hebben ze dat mede ook voor hun eigen doeleinden landschappelijk ingericht. Er zijn veel streekeigen beplantingen aangelegd. Van de andere twee bedrijven heeft één bedrijf (het bouwbedrijf) daarna nog 1 ha gelegen achter het bedrijf aangekocht en vervolgens deze hectare met streekeigen beplantingen ingeplant.

Voor het huis zijn soms streekeigen gecandeleerde linden (linden gesnoeid in de vorm van een kandelaar) weer in ere hersteld. Op een aantal bedrijven is de tuin opnieuw ingedeeld naar oorspronkelijke streekeigen staat.

Problemen met bouw-, hinderwet- of milieuvergunningen

In de loop der jaren heeft vrijwel elk bedrijf te maken gehad met verbouwingen en uitbreidingen van bedrijfsgebouwen. Over het algemeen genomen zijn er met de gemeente weinig problemen geweest met vergunningen. Op gemeentelijk niveau heeft men te maken met het bestemmingsplan buitengebied en commissies op het gebied van welstand, milieu, ruimtelijke ordening en bouw en woningtoezicht. Door een vroegtijdig overleg en de intentie om er samen uit te komen is veel mogelijk. Dit neemt niet weg dat enkelen zeker wel problemen hebben gehad met de gemeentelijke verordeningen. Sommige gebouwen hebben bijvoorbeeld een gedoogstatus gekregen en soms waren er problemen rondom het opruimen van verontreinigde grond of een horecavergunning.

Wensen voor uitbreidingen

Enkele bedrijven willen uitbreiden. Ze hebben een aanvraag hiervoor ingediend bij de gemeente. Van belang bij uitbreidingen is ook in veel gevallen hoe de omwonenden tegen de veranderingen in activiteiten en de eventuele uitbreidingen staan. Ze kunnen door bezwaarprocedures de voornemens vertragen en zo de ondernemer (en soms ook de gemeente) tot last zijn.

Enkele bedrijven lopen bij potentiële uitbreidingen aan tegen bestaande bestemmingen van agrarische bedrijven. Zo mag voorbeeld een camping op dit moment niet verder uitbreiden doordat deze dan te dicht bij een agrarisch (veehouderij) bedrijf komt te liggen. Ook de afstanden t.o.v. emissiepunten van stank (meer dan 50 meter hier vandaan) zijn soms cruciaal voor uitbreidingsactiviteiten.

Sommige bedrijven zijn ook aan het nadenken over een herschikking van hun activiteiten. Men wil meer of minder accenten gaan geven aan sommige activiteiten. Dit meestal binnen hun eigen bestaande mogelijkheden. Hierbij wordt bijvoorbeeld gedacht aan het zich mogelijk meer gaan richten op zorg, het luxer maken van accommodaties, meer samenwerking met derden.

Contacten met de omgeving

Door alle bedrijven wordt een goed contact met de naaste burens en de iets verder weg liggende omwonenden van cruciaal belang gezien. Op een enkele uitzondering na is dit contact ook goed.

Door bijna iedereen is vermeld dat de buurt de bedrijfsmatige activiteiten van het bedrijf wel ziet zitten. Het is over en weer altijd wel zo dat men toch altijd rekening met elkaar probeert te houden. Dit geldt bijvoorbeeld met name voor avondactiviteiten: geluid, licht en verkeer kunnen mogelijk hinder geven. Opgemerkt dient te worden dat deze vraag eigenlijk aan buurtbewoners gevraagd had moeten worden en niet aan de ondernemers zelf. Als er een buurtvereniging is, is bijna iedereen hier ook lid van.

De meeste bedrijven zijn lid van een branchevereniging van de branche waartoe men behoort (RECRON, VEKABO, Vereniging Drents Landleven, Bond van Hengstenhouders, e.d.). Alle op de recreatie gerichte bedrijven zijn ook lid van de VVV. Enkele bedrijven hebben een ANWB-keurmerk. Enkelen zijn lid van de plaatselijke ondernemersvereniging. Hierbij moet opgemerkt worden dat niet elke plaats een ondernemersvereniging heeft. Op gemeentelijk niveau is een dergelijke vereniging er niet.

Veel bedrijven in de recreatieve sfeer werken op sommige gebieden bedrijfsmatig samen met andere bedrijven. Dit gaat vooral om complementaire zaken: verwijzingen naar toeristische activiteiten die men zelf niet aanbiedt (bijvoorbeeld huifkartochten, verwijzingen naar infocentra van natuurgebieden, wijzen op voetgangers- en fietsroutes). Eén bedrijf is medeoprichter van het zogenaamde “Drents rondje”: op een open dag kunnen veel mensen kennis maken met een groep (ca. 10) bedrijven. De dag krijgt ook altijd een bepaald thema mee, dat elk bedrijf op zijn eigen manier kan uitwerken. Dit geeft een hoop naamsbekendheid en PR voor de deelnemende bedrijven.

Aspecten rondom natuur en landschap en nieuwe bedrijvigheid

Gebouwen en beplantingen

Driekwart van alle bedrijven vinden dat hun bedrijvigheid zonder meer een positief effect heeft gehad op natuur en landschap: veel voormalige boerderijen zijn opgeknapt. Daarnaast zijn veel tuinen opnieuw aangelegd en opgeknapt. Ook zijn er veel streekeigen beplantingen op de erven bijgekomen. Ook zijn er soms voormalige agrarische landbouwgronden met streekeigen beplantingen (bomen en struiken) opnieuw ingericht en zijn er poelen (incidenteel) gegraven.

Fauna-aspecten

Veel van de nieuwe bedrijven geven aan dat er door de nieuwe beplantingen ook meer vogels in hun directe omgeving gekomen zijn. Er zijn ook (recreatie)bedrijven die aangeven last te hebben van roofvogels en vossen. Soms worden er lammetjes, kippen en konijnen geroofd. Een volgende stap van vossen tussen de tenten wordt niet erg gewaardeerd.

Milieu

Vrijwel iedereen is aangesloten op de riolering. Doorgaans is men van mening dat de nieuwe bedrijfsactiviteiten weinig hinder voor de omgeving geven.

De ondernemers geven aan dat men doorgaans erg selectief met onkruidbestrijdingsmiddelen en mesttoediening omgaat.

Afval (huisvuil) op de recreatiebedrijven wordt in containers verzameld. Opgemerkt wordt dat op de recreatiebedrijven afval soms gescheiden wordt ingezameld, maar dat dit afval door SITA (de afvalophaler) niet als zodanig verder gescheiden wordt behandeld.

Een punt van aandacht zijn wel activiteiten of weggaan van bezoekers 's-avonds laat (verontrusting en licht). Enkele bedrijven geven aan last te hebben van het geluid van de door het gebied lopende autoweg (A28).

Bodem/waterbeheersing

Rechtstreekse effecten op bodem, water en lucht door de nieuwe activiteiten worden praktisch niet gemeld.

Een punt van aandacht wordt wel gegeven aan de mogelijke vernatting van het natuurgebied Het Dwingelerveld: door de vernatting zullen waarschijnlijk meer muggen en andere insecten komen. Dit is niet zo prettig voor verblijfsrecreanten op nabij gelegen recreatiebedrijven (campings). Op termijn zou dit klandizie kunnen schelen en de positie van de kampeerbedrijven kunnen aantasten.

Verkeer en ontsluitingsaspecten

Door de nieuwe activiteiten in het landelijk gebied bezoeken nu meer verschillende mensen het landelijk gebied. Bedrijven met nieuwe activiteiten in het landelijk gebied hebben een duidelijk

voordeel als deze bedrijven gemakkelijk te bereiken zijn. Dichtbij of langs doorgaande wegen is dikwijls een voordeel. Aan de andere kant geven deze nieuwe verkeersbewegingen ook meer verontrusting en kunnen verkeersonveilige situaties optreden.

De verkeersveiligheid is een aandachtspunt. In de praktijk valt het meestal wel mee. Inritten zijn soms wel krap en het zicht is niet altijd even goed. Incidenteel zijn er soms problemen met vrachtauto's die de inrit niet in kunnen draaien. Enkele zouden graag zien dat omwille van de veiligheid de weg voor hun bedrijf liever een 60-km weg zou worden i.p.v. de 80 km nu. Sommige bedrijven hadden ook graag een betere aanduiding op borden naar hun bedrijf gezien.

Of er nu met de nieuwe activiteiten duidelijk meer verkeersbewegingen in het gebied zijn dan met enkel landbouwactiviteiten is niet onderzocht (ook landbouwactiviteiten gaan gepaard met veel verkeersbewegingen). Door de diverse ondernemers wordt evenwel aangegeven dat dit allemaal wel meevalt.

Door de diverse recreatieondernemers die dichtbij een natuurgebied zitten wordt aan de bezoekers (wandelaars/fietsers) aan deze gebieden geattendeerd dat men op de paden dient te blijven en geen afval achter te laten in natuurgebieden. Ook wordt er rekening gehouden met het broedseizoen van vogels. De enkele droppings van jongeren probeert men zo ordelijk mogelijk te laten verlopen.

Interacties tussen bedrijfsmatige activiteiten en natuur/landschap

Zoals al eerder vermeld speelt bij driekwart van de bedrijven de aanwezigheid van een mooi landschap en de ligging van een aantal natuurgebieden direct of indirect een belangrijke rol voor het bedrijf. Veel van de klanten van de bedrijven komen juist naar het gebied vanwege de aanwezigheid van natuur en landschap. Ook komen veel mensen omwille van de rust in het gebied.

In het onderzoek is ook specifiek gevraagd of men ook daadwerkelijk zelf betrokken is bij natuur en landschap en hier ook wat voor of in doet. Driekwart van de geïnterviewden geeft aan lid te zijn van een natuurbeschermingsorganisatie. Eén recreatieondernemer gaat ook daadwerkelijk wel eens een dagje als vrijwilliger werken in natuur- en landschapsonderhoud. Eén recreatieondernemer zit in het overlegorgaan Nationaal Park Dwingelerveld.

Op alle recreatiebedrijven liggen folders en brochures over enkele natuurgebieden (Nationaal Park Dwingelerveld, "Loop van de Reest"). Ook liggen er fiets- en wandelroutes. Enkele recreatiebedrijven organiseren excursies voor hun gasten naar natuurgebieden of organiseren wandelingen o.l.v. een natuurgids. Groepen van het IVN kamperen soms op campings en werken dan in natuurgebieden.

Uit natuur en milieu educatief oogpunt wordt de zogenaamde letterboxenroute vermeld. Voor € 7,50 kan men bij de lokale VV's en enkele ondernemers die aan dit initiatief meedoen een kaart, sleutel en rugzak kopen. Hierbij wordt men in de vorm van een puzzeltocht langs diverse interessante punten geleid.

Natuurgebieden meer op de kaart zetten

Verschillende ondernemers geven duidelijk aan dat men het op prijs zou stellen dat men vanuit de natuur- en landschapsorganisaties hun natuurgebieden en beheerde landschap veel sterker moet profileren. De PR en marketing hiervan zouden beter moeten.

Andere gebiedsspecifieke zaken

Bij de interviews zijn door de geïnterviewden ook een aantal zaken aan de orde gekomen welke min of meer gebiedsspecifiek zijn en die het vermelden waard zijn. Dit om een beter beeld van het gebied te krijgen en het onderwerpen zijn die te maken hebben met de economisering van natuur en landschap.

Zandafgravingen/depots

Er zijn in het gebied twee plannen voor mogelijke zandwinningen. Het eerste plan zou het maken van een meer zijn in combinatie met een zandwinning en een mogelijke vernatting van Nationaal park het Dwingelerveld. Het meer zou vlak bij het Dwingelerveld komen. Naast landbouwgrond zouden mogelijk ook campings weg moeten of moeten verplaatsen.

Een ander plan dat vrijwel zeker door gaat is het aanleggen van een heel groot zandput in het zuidwesten van de gemeente De Wolden nabij de Hoogeveense Vaart. Het karakter van het gebied gaat daar sterk veranderen. De aanleg van een dergelijke zandput heeft waarschijnlijk een negatief effect op natuur en landschap. Dit ook mede vanwege de diepte van dergelijke plassen. Bedrijven die in deze buurt zitten vrezen een forse toename van werkverkeer (vrachtauto's) en aantasting van het landelijk karakter van het gebied. Dit heeft een negatieve invloed op hun specifieke bedrijvigheid.

Paardenhouderij

Opvallend in het gebied is dat er zeer veel bedrijven zich bezig houden met de paardenhouderij. Voor het overgrote deel betreft dit de fokkerij van paarden. Van ouds worden er in het gebied veel paarden gehouden. Zo kent bijvoorbeeld het dorp De Wijk de oudste rijvereniging van Drenthe. Dat er in Zuidwest Drenthe zoveel paarden gehouden worden, vindt ook zijn oorsprong in het feit dat de landbouw in het gebied lang relatief kleinschalig is gebleven en er hierdoor lang met paarden is gewerkt in plaats van een omschakeling naar tractoren.

In het gebied was er ook altijd veel paardenhandel. In de loop der jaren heeft Nederland zich ontwikkeld tot een land waarin kwalitatief goede paarden voor de paardensport worden gefokt. De combinatie van affiniteit met de paardenhouderij, paardensport en de handel in paarden in het gebied heeft er toe geleid dat er op dit moment zeer veel bedrijven paarden worden gefokt. Dit gebeurt zowel op bestaande landbouwbedrijven als op voormalige.

Nieuwe landgoederen

Ongeveer 5 jaar geleden was er sprake van een nationale regeling dat er nieuwe NSW-landgoederen mochten worden gesticht. De voorwaarde hiervoor dat de minimale grootte 5 ha moest zijn, minimaal 30% van de oppervlakte bos of beplantingen en het moet een landschappelijke eenheid zijn (bijvoorbeeld bos moet verbonden worden met houtwallen). In de gemeente werden 18 aanvragen ingediend. Zes aanvragen werden gelijk gehonoreerd. Acht kregen geen toestemming en vier kregen bericht dat hun aanvraag nader bezien moest worden.

Dat aanvragen werden afgewezen had soms te maken dat ze niet pasten in het bestemmingsplan of dat men niet aan de voorwaarden kon voldoen. De geïnterviewde behoorde tot de categorie nader te bezien. 4 Jaar na de aanvraag kreeg deze bericht dat zijn aanvraag toch nog gehonoreerd werd. Inmiddels had deze veel van zijn grond verkocht en had hij niet meer de vereiste 5 ha.

Jongeren meer aandacht geven

Verskillende geïnterviewden hebben aangegeven dat Zuidwest-Drenthe een grote aantrekkingskracht heeft op gezinnen met jonge kinderen tot 12 jaar en op Vutters/gepensioneerden. Het zou heel goed zijn om hier verandering in te brengen. De leeftijdscategorie gezinnen met jongeren boven de 12 jaar ontbreekt nagenoeg. Een goed initiatief zou zijn om ze ook meer met de natuur en landschap te betrekken (vrijwilligerswerk doen in ruil voor bijvoorbeeld een kampvuur maken met hout dat men eerst gesprokkeld heeft; voor jongeren tussen 8 en 12 jaar wordt door een camping soms een dergelijk initiatief georganiseerd).

Beoordeling minicampings?

Sommige recreatieondernemers geven aan dat men de indruk heeft dat het exploiteren van een minicamping bij de boer bevoordeeld wordt ten opzichte van een reguliere camping. Dit wat de eisen aan vergunningen, sanitair e.d betreft. Of dit zo is, is in het kader van dit onderzoek niet verder onderzocht.

6.4 Resultaten workshop/discussiebijeenkomst

In het gemeentehuis van de gemeente de Wolden is een workshop/ discussiebijeenkomst gehouden met bestuurders en vertegenwoordigers van het Toeristisch Platform De Wolden, Kamer van Koophandel Drenthe, ondernemersvereniging Ruinerwold, bezoekerscentrum Dwingelerveld, gemeente De Wolden, en Landschapsbeheer Drenthe. De namen van de bij de workshop/discussiebijeenkomst aanwezige personen zijn in bijlage 1 vermeld.

De workshop in de Wolden verliep net zoals in Wijdmeren. Wel waren bij deze bijeenkomst meer mensen aanwezig waardoor er iets bondiger gediscussieerd werd.

Positieve effecten van natuur en landschap op bedrijvigheid

Allereerst wordt natuur en landschap gezien als de kurk waar het toerisme op drijft. In dit gebied speelt vooral de grootschalige natuur een belangrijke rol. Verder biedt het een kans voor meer gemengde activiteiten in het buitengebied, ook voor zogenaamde groene recreatiebedrijven.

Bedrijven die minder gerelateerd zijn aan toerisme hebben wel het voordeel dat ze zich goed kunnen presenteren in het mooie landschap en dat het ook nieuwe inwoners en nieuwe ondernemers aantrekt. Uit onderzoek blijkt dat mensen hier graag wonen hetgeen weer ondernemers aantrekt.

Negatieve effecten natuur en landschap op bedrijvigheid

Maatregelen die de natuur beschermen worden vaak gezien als betutteling. De ondernemer ziet het belang wel in maar veel regels lijken onnodig en het is bijna onmogelijk om eigen beslissingen te nemen. Verder heeft bijvoorbeeld de realisering van de Ecologische Hoofdstructuur een beperkend effect op allerlei soorten bedrijvigheid en zelfs op het toerisme omdat dit soort natuur (waarschijnlijk) beperkt opgesteld mag worden.

Positieve effecten bedrijvigheid op natuur en landschap

Vrijkomende agrarische bebouwing wordt vaak op een goede manier gebruikt, en levert een positieve bijdrage aan het landschap. Zo kan er, bij een verandering van functie, hogere eisen worden gesteld aan de bedrijfsgebouwen of beplanting. Verder resulteert het in een waardevermeerdering van onroerend goed en een goede woonomgeving.

Een andere positief effect is de mogelijkheid om bedrijvigheid voor natuur en landschap te laten betalen (rood voor groen). Bij uitbreiding dient er gecompenseerd te worden, dit kan door de ontwikkeling van natuur en landschap elders, of door het storten van een bepaald bedrag in een (landschaps)fonds. Wel wordt er terecht opgemerkt dat voor alle sectoren geldt dat, als een bedrijf iets te besteden heeft het best wil compenseren. Ze zien het belang wel, maar bij een marginaal bedrijf stuit dit op grote weerstand.

Negatieve effecten bedrijvigheid op natuur en landschap

Een belangrijk negatief effect van bedrijvigheid kan de aantasting van natuur en landschap zijn indien het niet goed ingepast is. Verder trekt het verkeer aan hetgeen de rust kan verstoren en de veiligheid soms vermindert.

Hoe is de balans?

Nieuwe activiteiten

Uit de discussiebijeenkomst kwam naar voren dat er veel belang aan wordt gehecht dat aan ondernemers die nieuwe activiteiten in het buitengebied gaan beginnen dezelfde (strengere) regels worden opgelegd als aan al langer in het gebied gevestigde ondernemers. Anders wordt het als oneerlijke concurrentie gevoeld. Tot voor kort vormden activiteiten in het buitengebied geen concurrentie voor bedrijven in de dorpen zelf. Er kwamen wel meer toeristische bedrijven bij maar dat was geen probleem. Nu meer mensen (uit het westen) nieuwe activiteiten in het buitengebied beginnen wordt het wel meer een probleem. Er bestaat de indruk bij "oude gevestigde" ondernemers dat voor nieuwkomers de regels ruimer zijn dan voor hen. Dit geldt bijvoorbeeld op de gebieden van hygiëne, vergunningen van horeca, drank, hinder- en milieuvergunningen.

Een belangrijke vraag is dus: welke regels leg je op aan nieuwe activiteiten in het buitengebied? Soms beginnen mensen met iets nieuws, op een kleinschalige manier. Daar kan de overheid niet meteen allemaal regels op los laten omdat er anders nooit iets nieuws ontwikkeld zal worden. Maar op een gegeven moment wordt er een grens bereikt en moet er wel iets gedaan worden. Ook het voorkomen van verkeersproblemen is hierbij een aandachtspunt. Het is uiteraard zeer lastig om die grenzen te bepalen.

Wel kan er een onderscheid gemaakt worden tussen ondernemers die ervan moeten leven of die het voor de aardigheid bij doen. Nieuwe bewoners van een grote boerderij lijkt het soms leuk iets met alle ruimte te gaan doen; ze beginnen dan een theatertje etc. Maar deze mensen hoeven er niet van te leven in tegenstelling tot sommige boeren die gaan verbreden.

Verder zijn ondernemers in deze regio vaak een beetje angstig om samen te gaan werken met concurrenten. Er zijn veel kleine bedrijfjes die vooral bezig zijn het hoofd boven water te houden en die niet denken aan samenwerking. De gemeente probeert dit toch te stimuleren; binnen toerisme lukt het al aardig.

Boeren

Boeren worden gezien als beheerders van het landschap en daardoor onmisbaar. Toch kan dit een probleem worden als meer boeren stoppen en de overige agrarische bedrijven niet groter kunnen worden door beperkingen van natuur en infrastructuur. Er wordt gedacht dat het niet lang zal duren voordat de grens van schaalvergroting wordt bereikt; natuur en landschap samen met infrastructuur vormen dan de fysieke grens van een agrarisch bedrijf.

Wat betreft de vrijkomende agrarische bebouwing: in het begin kwamen de mooie woonboerderijtjes vrij; die hebben nu bijna allemaal een woonbestemming. Nu komen vooral

de jaren 70 boerderijen vrij met grote schuren (mogen nu schuur afbreken en 1 woonhuis voor terug plaatsen). Deze worden minder snel voor wonen benut maar wat zou er nog meer mee kunnen? De gemeente wil niet alleen dat er gewoond wordt in het buitengebied. Dit vooral ook omdat je aan burgers moeilijker eisen kan stellen met betrekking tot het onderhoud van het landschap. Bij ondernemers kan dit makkelijker.

De vraag is wie gaat het landschap onderhouden? Dit zal waarschijnlijk makkelijker gedaan kunnen worden door ondernemers dan door burgers. Daarom heeft de gemeente liever ondernemers in het buitengebied.

Toerisme

Er bestaan in het gebied meer kansen voor toerisme. Tot voor kort waren nieuwkomers niet echt gewenst om de kwaliteit te waarborgen, nu verandert dat. Het hoeft ook niet meer perse kleinschalig te zijn. Ook grotere bedrijven (dagattractie of bungalowparken) zijn welkom.

De 'natuur' wordt nu als sterkste kant van het gebied gezien maar eigenlijk zou dat 'landschap' moeten zijn. Landschap bevat dan ook de kernen, bedrijvigheid en cultuurhistorische waarden. Hierdoor zal samenwerking makkelijker worden en kan er meer gemeenschappelijk (voor de hele gemeente) beleid gemaakt worden. Aangezien de natuurgebieden wel bekender zijn bij de bezoekers (zoals het Dwingelerveld) kan hier in de marketing wel de nadruk op gelegd worden.

Belangrijk voor de lokale economie kan zijn het beter verbinden van de dorpskernen met de natuur zodat het makkelijker wordt om vanuit de dorpen de natuur te bezoeken. Er wordt dan verwacht dat de bezoekers meer geld uitgeven in de dorpen en wellicht ook vaker overnachten. Verder kan het resulteren in een betere spreiding van bezoekers in het hele gebied. Daarvoor zou men voorzieningen kunnen gebruiken die er gelijkmatig uitzien; bepaald soort/ontwerp van parkeerplaatsen en informatie waardoor het gebied meer één geheel wordt en makkelijker te vinden voor bezoekers.

Een andere mogelijkheid is om zich meer op wellness/gezondheid te richten. (bijvoorbeeld: kuuroorden, fitness-, sportvakanties opknop/verzorgvakanties na ziekenhuisopnames). Deze activiteiten/zaken zijn geliefd bij allerlei bevolkingsgroepen maar zeker ook bij de groeiende groep ouderen. Dit kan ook bijdrage aan het verlengen van het seizoen: nu zijn er maar weinig bezoekers in het laagseizoen. Ook zijn er weinig bezoekers in de categorie 'jongeren'. Hier wordt niet echt iets aan gedaan omdat dit enorme investeringen zou vragen.

Een andere manier om het seizoen te verlengen is het stimuleren van verblijfsrecreatie. Er zijn naast fietsmogelijkheden ook veel wandel- en ruitermogelijkheden in het gebied die meer benut zouden kunnen worden. Doordat het gebied vrij ruim en leeg is, kunnen al deze activiteiten prima naast elkaar bestaan en veroorzaken ze geen overlast.

Verder zouden verschillende cultuurwaarden beter benut kunnen worden. Nu zijn er veel verschillende markten met regionale producten maar er zouden ook meerdaagse evenementen georganiseerd kunnen worden.

Een mogelijke beperking is de opgelegde aanleg van 1600 ha EHS natuur. Het lijkt erop dat dit niet bezocht mag worden door recreanten waardoor het zelf een negatief effect op het toerisme kan hebben. Het is echter nog niet geheel duidelijk wat de precieze regels zijn.

7 Synthese

In Nederland als geheel, maar zeker ook in het landelijk gebied vinden verschillende veranderingen en ontwikkelingen plaats. Als gevolg hiervan verandert het karakter van bepaalde economische activiteiten in het landelijk gebied hetgeen soms kan leiden tot veranderingen in de omgeving van die activiteiten. In enkele gevallen tast dit de kwaliteit van natuur en landschap aan. In andere gevallen hebben juist deze nieuwe activiteiten baat bij de ter plekke aanwezige natuur en het landschap

Het doel van dit onderzoek is om meer inzicht te krijgen in de effecten van veranderende en nieuwe activiteiten voor natuur en landschap. Het accent in deze studie ligt vooral op nieuwe economische activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Daarvoor is onder andere een literatuurstudie gehouden. Hieruit blijkt dat steeds meer agrarische bedrijven stoppen met hun primaire activiteiten en dat in alle regio's in Nederland hergebruik van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen voor niet-agrarische activiteiten voorkomt (in totaal zo'n 300 per jaar). De diversiteit van bedrijfstypen die zich huisvesten in voormalige boerderijen is groot. Eén derde van de nieuwe bedrijvigheid is een reparatiebedrijf van consumentenartikelen of een (groot)handelsbedrijf. Eveneens voor totaal een derde komt agrarisch gerelateerde bedrijvigheid (loonwerker, hovenier e.d.), bouwnijverheid of een kantoorfunctie voor.

Naast de literatuurstudie zijn twee gemeentes als casestudie nader onderzocht. Uiteindelijk is gekozen voor een gemeente in een echt rurale omgeving, de Wolden in Zuidwest Drenthe, en één in een stedelijke omgeving, de Wijdmeren in de Gooi- en Vechtstreek.

Allereerst is een sociaal-economische analyse uitgevoerd. Hieruit blijkt dat de twee gemeentes een aantal overeenkomsten hebben maar vooral veel verschillen. Overeenkomsten zijn de relatief lage bevolkingsgroei met een afname van inwoners tussen 15-65 jaar, en een relatief hoge participatiegraad. Maar Wijdmeren is een sterker verstedelijkte gemeente met relatief weinig landbouw en veel ruimte voor bos, natuur en recreatie. In sociaal-economisch opzicht doet de gemeente het goed (hoge inkomens, hoge participatiegraad) en lijkt er weinig te veranderen. De Wolden is zeer weinig verstedelijkt met een belangrijkere rol voor de landbouw. Sociaal-economisch zijn de cijfers iets minder mooi dan voor de Wijdmeren maar er verandert wel veel in De Wolden; zo stijgt bijvoorbeeld het inkomen en het aantal bedrijven sterker dan gemiddeld in Drenthe of in Nederland. Ook wordt de rol van de dienstensector steeds belangrijker.

De verkregen informatie uit de literatuurstudie en de sociaal-economische analyse maakte het mogelijk om diepte-interviews en workshops te houden onder actoren in de twee case-studiegebieden.

Gooi- en Vechtstreek

Hieruit komt een beeld naar voren van de Gooi- en Vechtstreek (met daarbinnen de gemeente Wijdmeren) als een gebied met een sterke stedelijke druk en een grote voorliefde voor de aanwezige natuur en landschap. De bestaande recreatieve bedrijvigheid is sterk afhankelijk van het landschap. Veel van de huidige bestaande bedrijvigheid ontleent aan de aanwezigheid van de aanwezige natuur en het landschap in het Gooi- en de Vechtstreek een bepaald imago. Voor de huidige inwoners is er geen gebrek aan werkgelegenheid, veel inwoners beschikken over een hoog inkomen, waardoor ze natuur en landschap boven (nieuwe) economische

activiteiten verkiezen. Er zijn dus veel beperkingen voor bedrijven en weinig mogelijkheden voor startende ondernemers.

Door de stedelijke druk van de Randstad, de aanwezige werkgelegenheid en de aanwezigheid van veel grote natuurgebieden is er in de Gooi en Vechtstreek een precair evenwicht tussen de economische bedrijvigheid en natuur en landschap. Veel is gereguleerd. Niettemin wordt er door veel bedrijven aangegeven dat ook het ook nodig is dat men zijn bedrijvigheid wil uitbreiden. Met een goede inpassing en uitruil van gronden met een natuur/landschap bestemming met andere bestemmingen is soms veel mogelijk. Ook voor natuur en landschap is op dit terrein winst te behalen. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden dat er gelijktijdig knelpunten rondom natuur en landschap opgelost worden (ecoducten, betere zonering en begeleiding in en bij natuurgebieden door andere locaties van parkeerterreinen).

De vraag naar natuur en landschap en natuur/groen/plattelandsbeleving in de streek is groot. De enkele (soms voormalige) agrarische bedrijven die zich hier op hebben toegelegd hebben genoeg klandizie. Ook de andere bedrijven die zich richten op recreatie en vrije tijd (maneges, paardenpensions, zalenverhuur, horeca) draaien goed.

Ondanks het grote belang van natuur en landschap voor de totale bedrijvigheid, direct (of indirect via het groene woon/werk imago van de regio) is er tussen de natuur en landschapsbeherende instanties niet veel overleg en samenwerking. In de andere onderzochte regio (De Wolden) is dit veel meer. Hier liggen zeker nog veel kansen voor de streek. Sommigen instanties (Kamer van Koophandel, HISWA, VV's, individuele bedrijven) willen dit ook wel. Probleem is evenwel dat de natuurbeherende instanties, bewoners en andere maatschappelijke organisaties het eigenlijk wel goed vinden zoals het nu is en de noodzaak niet zo zien om te veranderen. Hierbij speelt ook het feit dat de vrije ruimte in het gebied beperkt is en dat binnen een straal van zo'n 30 km zo'n 2 miljoen mensen wonen. De externe ruimtedruk is vrij groot. Hier echt aan toe geven zou het karakter van het gebied te veel aantasten.

Zuidwest Drenthe (Gemeente De Wolden)

Voor de gemeente de Wolden is de situatie compleet anders dan in de Gooi- en Vechtstreek. Hier is vrijwel geen stedelijke druk en wil men economische activiteiten juist stimuleren. Er is ook genoeg ruimte om allerlei zaken te realiseren. Liefst past men nieuwe activiteiten zo goed mogelijk in het landschap in zodat rood en groen elkaar kunnen versterken. Er is dus veel aandacht voor nieuwe activiteiten in het landelijk gebied. Belangrijk hierbij is dat ondernemers met nieuwe activiteiten op een eerlijke manier concurreren met ondernemers in de kernen; dezelfde regels dienen hierbij nageleefd te worden (o.m. milieu- en hinderwetvergunningen, regels op het gebied van hygiëne en sanitair, horeca- en drankvergunningen).

Opvallend in het gebied is dat veel nieuwe ondernemers die nieuwe activiteiten ontplooiën in de voormalige agrarische bedrijfsgebouwen deze ook combineren met nieuwe erf- en aanplantingen rondom hun bedrijf. Dikwijls heeft men meer dan alleen de gebouwen verworven. Nabijgelegen grond wordt ook vaak erbij gekocht. Dikwijls wordt dit dan natuurvriendelijk ingericht of worden streekeigen beplantingen aangebracht.

Veel nieuwe activiteiten in het gebied hebben een link met natuur en landschap. Men is zich hier ook meestal terdege van bewust. In het gebied treffen we veel nieuwe galerieën, kunstenaars, horecagelegenheden en bedrijven die het direct van de recreatie moeten hebben (bed and breakfast, campings). Ook bedrijven in voormalige bedrijfsgebouwen die niet direct met het toerisme of natuur en landschap te maken hebben richten soms hun verworven grond

nabij de voormalige boerderij in met streekeigen beplantingen. Gewoon omdat ze dit leuk vinden.

Veel voormalige boerderijen zijn nadat ze verworven zijn grondig opgeknapt. Landschappelijk gezien is het vaak geen nadeel dat een niet-agrariër in de boerderij is gaan wonen (enkele uitzonderingen daar gelaten).

Het gebied is ook aantrekkelijk voor nieuwe ondernemers, omdat de prijzen van vrijkomende agrarisch gebouwen in vergelijking met de Randstad nog redelijk zijn.

Er is in het gebied relatief veel samenwerking tussen de natuur- en landschapsbeherende instanties, de gemeente en het bedrijfsleven. Er zijn gezamenlijke routes, puzzeltochten, open dagen, e.d. Ook worden er soms natuurwandelingen georganiseerd.

Uit de interviews en de discussiebijeenkomst komt naar voren dat men wellicht nog meer dan tot nu toe zou kunnen profiteren van de aanwezige natuur en het landschap. De p.r. op dit punt zou nog beter kunnen. De nadruk ligt op dit moment vooral op het Dwingelerveld. De andere gebieden zoals de Boswachterij Ruinen, Echtener Veld en Het Reestdal zouden zich nog beter kunnen profileren.

Door de beheerder van het Dwingelerveld wordt ook aangegeven dat door bijvoorbeeld de informatie (en eventueel een bezoekerscentrum) over een natuurgebied en het vertrekpunt van natuurwandelingen/gidsen, parkeerplaatsen e.d. te verplaatsen naar een nabijgelegen dorp (i.p.v. het nu in of bij het natuurgebied te zetten) de bedrijvigheid in het dorp meer gestimuleerd wordt en een betere zonering of wenselijke spreiding van bezoekers gerealiseerd kan worden.

Conclusies

In dit onderzoek zijn zeer veel zaken rondom de relaties tussen economische bedrijvigheid en natuur en landschap aan bod gekomen. In ieder geval staat vast dat er zeer veel relaties zijn. Dit zowel in positieve als in negatieve zin. Het zwaartepunt bij deze studie ligt vooral op de relaties tussen de nieuwe economische activiteiten op voormalige agrarische bedrijven en natuur en landschap.

Er komt duidelijk in naar voren dat de aanwezigheid van natuur en landschap voor veel bedrijven in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in de onderzochte studiegebieden erg belangrijk is. Naast vakmanschap en ondernemerschap en de uitstraling van het specifieke bedrijf is de aanwezigheid van veel natuur en een mooi landschap in de directe nabijheid van belang om voldoende klanten te trekken. Dit geldt voor Zuidwest Drenthe meer dan voor de Gooi- en Vechtstreek. De natuur en het landschap in de Gooi- en Vechtstreek lijken wel weer meer van belang voor het totale imago van de streek.

Dus samengevat kunnen we de vraag die bij het begin van dit onderzoek gesteld werd of natuur en landschap van belang zijn voor de economische dragers in het landelijk gebied zeker met een ja beantwoorden. Hierbij dient wel de aantekening gemaakt te worden dat dit tenminste geldt in de twee onderzochte studiegebieden en voor het specifieke onderzoeksterrein van deze studie (vrijkomende agrarische bedrijfsgebouwen).

Dit geldt vooral voor bedrijven die het moeten hebben van de recreatie en vrije tijd. Maar ook voor kunstenaars en galerieën is de aanwezigheid van veel natuur en een mooi landschap van groot belang. Dit geldt ook voor adviesbureaus op het gebied van ruimtelijke ordening, tuinaanleg en architectuur (imago/representatie).

Regionaal zijn er sterke verschillen in het type bedrijvigheid dat zich hervestigt in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen. Daarmee verschilt ook de directe economische relatie die deze nieuwe bedrijfsmatige activiteiten dan hebben met natuur en landschap.

Uit hoofdstuk 2 is naar voren gekomen dat per jaar in het gehele land ongeveer 300 voormalige agrarisch bedrijfsgebouwen een niet-agrarisch bedrijfspand worden. Uit datzelfde hoofdstuk komt ook naar voren dat landelijk gezien ongeveer 10% van deze nieuwe activiteiten in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen directe economische relaties heeft met natuur en landschap. Landelijk gaat het dus ongeveer om 30 nieuwe bedrijven per jaar. De hiermee gepaard gaande werkgelegenheid kan op ongeveer 50 nieuwe arbeidsplaatsen per jaar geschat worden. Landelijk gezien zijn dit dus bescheiden aantallen, maar binnen een regio kan het wel van belang zijn.

Hierbij dient wel de opmerking gemaakt te worden dat dit de periode 1992-1999 betreft. Inmiddels kunnen deze kengetallen anders zijn. Of deze kengetallen nu hoger of lager liggen is in deze studie niet onderzocht.

Voor de gemeente De Wolden ligt het percentage hergebruik voor nieuwe bedrijfsactiviteiten van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen die een link hebben met natuur en landschap op ongeveer 30%. Voor de Gooi en Vechtstreek ontbreken specifieke gegevens hierover. Het komt waarschijnlijk meer in de richting van het Nederlands gemiddelde (10%).

Naast directe economische relaties van nieuwe bedrijven met natuur en landschap zijn er ook indirecte economische relaties hebben (bijvoorbeeld spin-offeffecten van de recreatiesector). Ook kunnen andere typen bedrijven in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen een positief (en negatief) effect hebben op natuur en landschap. Uit dit onderzoek blijkt ook dat er soms bedrijven in voormalige agrarische bedrijven zitten die een volstrekt niet aan natuur en landschap gerelateerd bedrijf hebben, maar toch een positieve bijdrage leveren aan natuur en landschap doordat ze een perceel grond naast het bedrijf gingen inrichten voor natuur en landschap. Dat we dit enkele malen in het onderzoek zijn tegen gekomen was een verrassend aspect bij dit onderzoek en van tevoren zeker niet verwacht. Ook worden de voormalige boerderijen bij nieuwvestiging vaak grondig opgeknapt, en de erven opnieuw ingeplant, hetgeen het landschap (en de cultuurhistorische waarden) ten goede komt.

Literatuur

- Berkhout P. en C. van Bruchem, Landbouw Economisch Bericht 2006, Den Haag, Periodiek rapport 06.01; ISSN 01693255, LEI, 2006
- Bont, C.J.A.M de, C van Bruchem, J.F.M. Helming, H. Leneman, R.A.M. Schrijver
Schaalvergroting en verbreding in de Nederlandse landbouw in relatie tot natuur en landschap,
Rapport Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, 2007
- Bryant, C.R. Entrepreneurs in the rural environment. Journal of Rural Studies 5, pp 337-348,
1989
- Daalhuizen F. Nieuwe bedrijven in oude boerderijen, in oude boerderijen; de keuze voor een
voormalige boerderij als bedrijfslocatie, Delft, 2004
- Hoogendoorn, P.G. Innovatieve bedrijfshuisvesting op het Friese platteland. Over vrijkomende
boerderijen en andere kansen. Paterswolde: Duintop advies, 2002
- Keeble, D en P. Tyler, Enterprising behaviour and the urban-rural shift. Urban studies 32, pp
975-997, 1995
- LEI/CBS, Land- en tuinbouwcijfers 2005, LEI, 2005
- Ministeries van VROM, LNV, VenW en EZ. Nota Ruimte, Den Haag 2005
- Mooiweer, E., De Wolden in beweging, een studie naar ruraal ondernemerschap in het landelijk
gebied, afstudeerscriptie Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Wageningen, 2004
- Olst, E.L. van, 2003 Jaar van de boerderij. Een vijfjaarstraject met toekomstgerichte projecten
voor het behoud van de agrarisch landelijke bouwkunst, en een afsluitend grootschalig
activiteitenjaar. Arnhem:SHBO, 1999
- Oostindie, H. en R. van Broekhuizen. Landbouw en platteland in De Wolden. een studie naar
agrarische ontwikkeling, verbrede landbouw en nieuwe bedrijvigheid in voormalige
boerderijen in de gemeente De Wolden. Wageningen Universiteit, 2004
- Projectgroep Toekomstvisie De Wolden, De Wolden: actief en betrokken – Toekomstvisie De
Wolden 2005-2020, 2006
- Strijker D. en I.J. Terluin. Platteland en werkgelegenheid. Essay, RUG/LEI, 2005
- Terluin I.J., L.H.G. Slangen, E.S. van Leeuwen, A.J. Oskam en A. Gaaff. De
plattelandseconomie van Nederland; en verkenning van definities, indicatoren, instituties en
beleid, LEI, Den Haag, rapport 4.05.04, 2005
- Vaart, J van der. Boerderijen en platteland in verandering, Ljouwert, Fryske Akademy, 1999

Bijlage 1 Deelnemers aan de discussiebijeenkomsten/ workshops

Gooi- en Vechtstreek

- Wieger van Beek, Teamleider publiekscommunicatie Natuurmonumenten Bezoekerscentrum Boekestein 's-Graveland
- Henk Schüller, Directeur VVV - Hollands Midden
- Jan Vollers, Bestuurslid Vrienden van het Gooi en de Stichting Tussen Vecht en Eem

Geïnterviewde organisaties

- Bianca Diebels, regiomanager HISWA
- Saskia Klaaysen, beleidsadviseur regionale ontwikkeling, Kamer van Koophandel Hilversum
- Dhr Korte, Directeur Goois Natuurreservaat

Zuidwest Drenthe (De Wolden)

- Jaap Bosma, beleidsmedewerker regiostimulering Kamer van Koophandel Drenthe te Meppel
- André Kreuze, bestuur Ondernemersvereniging Ruinerwold
- Norbert Kwint, hoofd van het Bezoekerscentrum van het Dwingelerveld
- Jan Meijer, projectontwikkeling/coördinator contacten naar gemeenten, Landschapsbeheer Drenthe.
- Piet Pilkes, voorzitter Toeristisch Platform De Wolden
- Willem Visser, coördinator ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente De Wolden

Bijlage 2 Centrale vragen/discussiepunten bij de discussiebijeenkomsten/ workshops

Het centrale thema is: De relatie tussen natuur en landschap en de economische (niet-agrarisch) bedrijvigheid in het landelijk gebied.

Zijn er veel relaties?

Effecten op de bedrijvigheid:

Wat zijn de positieve relaties van het aanwezig zijn van veel natuur en landschap op de economische (niet-agrarische) bedrijvigheid in het landelijk gebied?

Wat zijn de negatieve relaties van het aanwezig zijn van veel natuur en landschap op de bedrijvigheid in het landelijk gebied?

Effecten op natuur en landschap:

Hebben de aanwezige bedrijven negatieve effecten op natuur en landschap?

Wat zijn de positieve effecten van de bedrijven op natuur en landschap?

Hoe is de balans?

Is de balans voor de aanwezige bedrijven in het landelijk gebied uiteindelijk positief of negatief?

Interactie natuur/landschap - economische bedrijvigheid

Kunnen natuur en landschap of de organisaties die hierbij betrokken zijn meer bijdragen aan de economische bedrijvigheid in het landelijk gebied?

Wat zou er gedaan moeten worden om dit te verwezenlijken?

Welke acties zijn dan nodig?

Zouden de bedrijven die nu wat hebben met natuur en landschap of hiervan direct of indirect afhankelijk zijn ook meer kunnen doen aan natuur en landschap?

Is meer samenwerking tussen de diverse partijen gewenst?

Items hierbij:

- Meer gezamenlijke public relations?
- Uitrui van grond van natuurbeschermingsinstanties met anderen; dit tot wederzijds voordeel (bij voorbeeld uitbreiding van bedrijven nabij natuurgebieden accepteren in ruil voor meer natuur elders)
- gezamenlijke exploitatie van nieuwe wandel/fietspaden?
- meer samenwerking folders, open dagen, excursies, attenderen op kwaliteiten en mogelijkheden
- Kan er meer gestimuleerd worden?
- Zijn er nog andere zaken van belang?

Bijlage 3 Verkenning naar de veranderende functies van vrijkomende boerderijen in de Gooi- en Vechtstreek

Stelling

Voor de Gooi - en Vechtstreek/Wijdemeren case gaan we uit van de volgende stelling: Bedrijven die in voormalige boerderijen *binnen de bebouwde kom* zijn gevestigd betreffen vaak historische panden waar al langere tijd geleden is gestopt met de landbouwfunctie. Het gaat daarbij vaak om restaurants. Bij bedrijven die in voormalige boerderijen *buiten de bebouwde kom* zijn gevestigd gaat het vaak om functies die meer gerelateerd zijn aan de oorspronkelijke landbouwproductie, zoals landbouwarrangementen. Tevens is voor deze streek de omvorming naar maneges in het bijzonder van belang. Vaak hadden deze bedrijven recentelijk nog een volledige, primaire landbouwfunctie. Daarnaast is voor deze regio van specifiek belang de omvorming van boerderijen naar de niet-economische functie wonen.

1. Inleiding

In deze paragraaf gaan we kort in op de geschiedenis van gemeenten in het Gooi in relatie tot de veranderde bedrijfsvoering van boerderijen.

De Gooische grond⁷

In de ijstijd werd een dik pakket zand als een deken over het Gooi gelegd. Terloops werden ook nog dikke keien meegevoerd zoals de Hilversumse kei. Daarop is het Gooise oerbos ontstaan. De Amsterdammers die de wereldzeeën bevoeren om handel te drijven, hadden veel hout nodig om schepen te kunnen bouwen en dat vond men dichtbij in het Gooi. Stuifduinen en eindeloze heide met hier en daar nog enkele waterplassen kwamen in de plaats van het oerbos. Die omstandigheden schiepen de mogelijkheid om schapen te houden. Men kan zich afvragen waarom er boeren wilden werken op zo'n bar slechte grond. Het antwoord is simpel: waar een stad is moeten de boeren zorgen voor voedsel voor die stedelingen. Soms waren het mensen uit de stad, in dit geval Naarden, die gingen boeren en geleidelijk ontstonden buurtschappen zoals Bussum. De meeste boeren woonden in het centrum van de plaats.

Gooische boerderijen⁸

Het landschap in het Gooi bepaalde het boerderijtype. Het Gooi was altijd een arm gebied met schrale grond. Op de hogere heidegronden werden alleen schapen gehouden. Door de bepalingen van het erfgooiersrecht waren de bedrijven kleinschalig. Men mocht maar een beperkt aantal stuks vee weiden op de meenten. Loting bepaalde waar je de koeien kon weiden en het betekende voor de bedrijfsvoering vaak grote afstanden om het vee te melken en verzorgen.

De Gooische boerderij is een hallenhuis met lage zijgevels waarin grote deuropeningen zitten. 's Winters kochten veel boeren extra vee om 's zomers meer grond te bemesten. Er was dus ook meer opslagruimte nodig voor hooi. In de deel van een Gooise boerderij (bij één van de grote deuren in het licht) stond vaak een weefgetouw dat voor extra inkomsten zorgde.

⁷ Bron: <http://www.spiegelvrienden.nl/Historie/boerenleven.html>

⁸ Bron: <http://members.chello.nl/ddberg/boerderijen.htm>

Behalve de natuur vormde ook het interieur van de Gooise boerderij een dankbare bron van inspiratie. De Gooise dwarsdeelboerderij behoort tot het hallenhuistype, dat in het oosten van ons land wijd verspreid is. Kenmerkend voor dit type woonhuis zijn de lage muren met een ver naar beneden doorgetrokken rieten kap,. Alle woonvertrekken zijn daardoor op de begane grond gesitueerd, behalve aan de kopse kant van het woongedeelte. Het metselwerk loopt echter ook hier zelden uit in een topgevel, omdat aan deze zijde de rieten kap sterk overkraagt (wolfseinde). De vensters kennen een roedeverdeling in kleine ruitjes, in tegenstelling tot het stadswoonhuis, waar de vensteroppervlakte in de loop van de negentiende eeuw steeds groter was geworden. De deuren zijn vaak in tweeën gedeeld, met smeedijzeren deurbeslag. De kap werd ter plaatse van de baanderdeuren — de hoge deuren die zich dwars op de deel aan de zijkant bevinden, en waardoor de hooiwagens naar binnen konden rijden — opgetrokken.

De kap kent bijna altijd monumentale proporties. Hier moest immers de hooivoorraad voor de winter bewaard worden. Een dergelijke onregelmatig gevormde, expressieve hoge dakbedekking sprak zeer tot de verbeelding en zou later in de (atelier)woning vaak bewust worden nagestreefd. De gelijkenis met de boerderij zou zich overigens alleen maar uitstrekken tot het uiterlijk en niet tot de plattegrond. De Gooise boerderij was logisch geordend met het driebeukig bedrijfs gedeelte als uitgangspunt. In het midden de werkvloer en aan de zijkanten de stallen.

Figuur 1. Typisch Gooische boerderij

Naarden

In het vestingstadje Naarden leefden boer en burger eeuwenlang samen tot beider voordeel⁹. De boer kon zijn producten direct afzetten bij het garnizoen en de burgers, die zo steeds vers voedsel ter beschikking hadden. Ook fungeerde de boerderij bij belegering van de Vesting als voedselvoorraad voor het ingesloten leger en burgerij. Het garnizoen maakte bij allerlei gelegenheden altijd gebruik van de vervoermiddelen van de boeren. Zowel paarden als wagens werden bij tijd en wijlen gevorderd. Zelfs het vooroorlogse Nederlandse leger (en uiteraard de bezetters) spanden de vestingboeren voor hun karretje, zelfs voor de kanonnen.

Boerderijen en woonhuizen stonden pal naast elkaar. De boerderijen waren daardoor aangepast aan de rechte straten en de beschikbare ruimte. Ze verschilden sterk van de boerderijen in de omliggende dorpen, met een hooiberg op het erf en een tuin ernaast. In plaats van het

⁹ Bron:<http://members.chello.nl/ddberg/boerderijen.htm>

brandbare riet op de Saksische boerderijen werden in Naarden de daken bedekt met dakpannen. De voorschriften dateerden uit de 17e eeuw, na de grote brand, die het westelijk deel van de Vesting grotendeels verwoest had. Tot in de 19e eeuw hadden de vestingboeren een gemengd bedrijf.

Begin 20e eeuw werd in Naarden de potstal vervangen door de schone groepstal. Vanaf die tijd woonden binnen de wallen hoofdzakelijk veehouders, die tevens 'melkboer' waren. Melk werd ook geleverd aan het vooroorlogse garnizoen, de levering geschiedde na inschrijving. In 1945 waren er nog 17 boerenbedrijven binnen de vestingwallen.

Naarden had oorspronkelijk een verzorgingsfunctie voor de omgeving, daarom waren er winkels en bedrijven. De vestingboerderijen behoorden tot de voedselleveranciers.

Bussum

Vroeger zijn er boerderijen in de huidige villawijk het Spiegel geweest¹⁰. Dat blijkt bijvoorbeeld al uit de namen van enkele straten: Melkweg, Melkstraat, Meentweg, Koedijklaan en Plaggenweg. Daarnaast verraden gevelstenen iets van het verleden, soms zelfs zeer duidelijk. In de Parklaan villa "OP DEN AKKER" en villa "HET AKKERTJE". De Beerensteinerlaan kent ook een villa met de naam "OP DEN AKKER". Zij herinneren ons aan boerenbedrijvigheid.

Het boerenbestaan ruste op de uitgestrekte heide in het Gooi. De villa's Heidesate, Heidehuis, Heideveld en Bosch en Hei houden de herinnering aan de heide vast. De paarse heide bloeide volop en bood bewoners een prachtig uitzicht. Verder is het bepaald niet zonder betekenis dat het woord HOEVE gaarne gebruikt wordt zoals: Gudelahoeve, Spiegelhoeve en Zandhoeve. Een boerenleven was er dus zeker in het Spiegel, maar rond 1800 stonden er slechts drie of vier boerderijen. Dat was niet zo vreemd want uit het oogpunt van veiligheid kon men beter centraal wonen, bijvoorbeeld rond de zeer oude Vituskapel en de Dorpsstraat, die we tegenwoordig Brinklaan noemen.

Kijken we op de kadasterkaart van 1824 dan zien we, globaal bekeken, dat de Achterbuurt (het Spiegel) voor een derde bestond uit bos, een derde uit akkerland en een derde uit heide en weide. De heide lag ten zuiden waar nu de Kom van Biegel ligt. Niet voor niets heet een laan daar de Heidelaan en Vliegdenweg. Er bestaat een tekening uit ongeveer 1600 van Claes Jansz. Visscher van plaggenhutten met daarboven moeilijk leesbaar de woorden: To Bussum, een wat vaag gegeven. We kijken liever in een notariële akte van 1842. Die akte heeft betrekking op de aankoop van een boerderij en beschrijft o.a. de indeling van die boerderij: "Beneden twee voorkamertjes, de lange zaal en keuken, dan nog een karnkamer en een opkamertje. Achter het huis voor berging een groot gebint, voor stalling twee binten, benevens een zolder boven het achterste gedeelte.

In 1874 reed de eerste trein Bussum binnen en voerde Amsterdammers mede die op zoek gingen naar grond om er een villa op te bouwen. Was dat een ramp voor het dorp? Nederland werd rond die tijd overstroomd met graan uit Amerika en Canada. Alleen de Groningse boeren op hun vette kleigronden konden zich nog handhaven. Zeker, men kon zich nog redden met hun koeien en melk. Maar de tijd van de trekschuit was definitief voorbij wat betekende dat men op den duur melk kon betrekken uit echte weidegebieden. Tot 1949 waren er toch nog 60 veehouders in heel Bussum. Zo abrupt werd het boerenleven ook weer niet verbroken.

¹⁰ Bron: <http://www.spiegelvrienden.nl/Historie/boerenleven.html>

Aan een van de bases van de kolonisatie van Bussum lag een bijzonder samenwerkingsverband¹¹. Frederik van Eeden als kapitaalkrachtige maatschappijhervormer (en schrijver van onder meer 'de kleine Johannes') leverde de middelen en een groep Friese communistische/socialistische landarbeiders bracht hun arbeid in. Deze laatste vormden met hun gezinnen de kolonisten in Van Eedens kolonie 'Nieuwe Harmonie', waar zij op coöperatieve basis werkten. Dit experiment mislukte al na een paar jaar, maar veel van de Friezen bleven en ontwikkelden zich tot zelfstandige boeren. Het leven in de polder was bepaald niet makkelijk, het duurde vele jaren voor de problemen met het kwelwater waren opgelost en er ook maar de eenvoudigste voorzieningen kwamen. Daarmee ontwikkelde zich tot een voor het Gooi belangrijk tuinbouwgebied.

Tevens vermeldenswaardig is de oprichting van de modelboerderij 'Oud-Bussem' in het begin van de 20ste eeuw in het Bos van Bredius bij Bussum. Dit bedrijf was opgericht door de vermogende idealist J. Van Woensel Kooy om te voorzien in de behoefte aan rauwe (onbewerkte) melk, beschouwd als gezonder dan melk die gepasteuriseerd of gesteriliseerd was. Een probleem was echter de bepaald niet hygiënische omstandigheden waaronder de koeien gehouden en gemolken werden. Ziekten als tyfus en tbc lagen dan ook voortdurend op de loer. Op 'Oud-Bussem' nu liet men zien hoe het ook kon. In een prachtig gebouw van architect De Bazel (welke ook het stadhuis van Rotterdam heeft ontworpen) werden de koeien onder steng hygiënische omstandigheden gehouden om de melk vrij te houden van ziekten en verontreinigingen.

In beide gevallen gaat het om unieke initiatieven om landbouw uit ideële motieven uit te oefenen, met wisselend succes. De melkerij 'Oud-Bussem' heeft uiteindelijk diverse functies vervuld, onder andere als mediaproductie bedrijf.

Hilversum

De druk van nieuwbouw sinds de jaren zestig leidde ertoe dat veel beeldbepalende panden werden afgebroken¹². De laatste met riet bedekte boerderij van aan het Langgewenst maakte plaats voor een flatgebouw. Een rieten dak in het dorpscentrum was hoogst uitzonderlijk wegens het verbod daartoe na de grote brand van 1766. Bovendien behoorde deze boerderij tot het zeldzame Gooise dwarsbaandertype.

Huizen

Tot in de negentiende eeuw was het boerenbedrijf in Huizen het belangrijkste middel van bestaan. Men boerde op arme zandgrond en had het dus niet breed. Huizen heeft zijn eigen variant van het hallehuis waarin men woonde en werkte. Omdat men gewend was in deze stijl te bouwen, kwamen de vissers in dezelfde langgerekte huizen te wonen. Het karige en zware boerenbestaan is in Huizen nu bijna verleden tijd.

Laren

Het dorp Laren ligt in het hart van het Gooi. Het is het oudste dorp van het Gooi¹³. De oorspronkelijke naam is Laer, hetgeen "open plek" betekent. 8000 jaar geleden leefden op de plek waar nu de Zuiderheide zich bevindt, uit het noorden afkomstige nomaden met hun rendieren. Later, ongeveer in het midden van de bronstijd (1500 v. Chr.) behoren de bewoners Laren en omgeving tot de Klokbekercultuur (de naam is afkomstig van de vorm van het aardewerk dat zij gebruikten). Op de Wester- en Zuiderheide zijn nog tumuli (grafheuvels) aanwezig. Op de Zuiderheide in de omgeving van 't Bluk bevinden zich zeven van deze terpjes, bekend als de Zeven Bergjes. Nog later verschenen en verdwenen achtereenvolgens de

¹¹ Bron: <http://gooijer.netfirms.com/boerderijen.htm> <http://gooijer.netfirms.com/boerderijen.htm>

¹² Bron: <http://www.hilversum-historie.nl/werkgroeprechts.htm>

¹³ Bron: <http://www.larenseshoppingmall.nl/larenDorp.html>

Kelten, Germanen, Franken, Angelen, Saksen en de Friezen. Omstreeks 400 vestigden landbouwers zich ten oosten van het tegenwoordige St. Janskerkhof. Deze nog bestaande eng (bouwland) is de bakermat van het dorp Laren. Door de herhaalde invallen en oorlogen trokken de boeren zich terug in één buurt om in geval van nood gemakkelijk bijstand aan elkaar te kunnen verlenen. Later zakte men af naar het laagst gelegen gedeelte van dit oord, de tegenwoordig geheten "Brink". De poel aldaar stond nooit droog en werd voornamelijk gebruikt als drenkplaats voor het vee. Daardoor kreeg dit vijvertje de typische naam "Coeswaerde" afgeleid van "Koewade" (Wade is: drenkplaats). Van hieruit ontstond het tegenwoordige Laren.

Blaricum

Oorspronkelijk was Blaricum een nederzetting van boeren, wonend in plaggenhutten en eenvoudige boerenwoningen¹⁴. In de tiende eeuw of misschien zelfs wat eerder moeten de eerste mensen zich vast in het Blaricumse heide en bosgebied hebben gevestigd. Het bestaan in het middeleeuwse Naerdincklandt en latere Gooiland omvatte in hoofdzaak het ontginnen van de woeste gronden voor het boerenbedrijf, met veeteelt op de gemene weiden, het schapen houden op de heide, plaggen steken voor het vee op stal en het inzaaien en oogsten van de akkertjes. Vele eeuwen lang vormde de agrarische productie het belangrijkste middel van bestaan in de Gooise dorpen.

Overigens merkte Judith Toebast van Stichting Historisch Boerderij Onderzoek op dat de laatste 10-20 jaar landbouwbedrijven in het dorp Blaricum in hoog tempo zijn verdwenen. De hoge verkoopprijs die de vaak zeer vermogende nieuwe bewoners bereid waren te betalen is hier één van de belangrijke oorzaken van geweest.

Eemland

Langhuisboerderijen of hallehuizen en hooibergen zijn typisch in dit gebied¹⁵. Er zijn vooral in de oude linten en kernen diverse historische boerderijen te vinden, daterend uit de 17e, 18e en 19e eeuw. In de 20e eeuw is er planmatig bebouwing bijgekomen. Aan de oostzijde van de Wakkerendijk/Meentweg is in een mindere dichtheid een aantal ruilverkavelingboerderijen geplaatst. Hierdoor is een asymmetrie in het bebouwingslint gebleven.

Bunschoten en Spakenburg zijn fors (aan elkaar) gegroeid. In het buitendijkse gebied van Eemnes zijn vooral aan de Geerenweg en aan de Korte Maatsweg ook enkele ruilverkavelingboerderijen geplaatst.

In Bunschoten bevinden de ruilverkavelingboerderijen zich vooral dichtbij de oostgrens van de kern, aan de Gasthuisweg en Fokjesweg.

¹⁴ Bron: <http://www.blaricum.euweb.info/geschiedenis.html>

¹⁵ Bron: <http://www.soest.nl/pdf/LOP%20Eemland%20eindrapport-deel2.pdf>

2. Nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen

2.1 Inleiding

Uit een eerste inventarisatie blijkt dat nieuwe bedrijvigheid in voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in de omgeving Gooi –en Vechtstreek kunnen worden ingedeeld in de volgende categorieën:

- o Restaurants;
- o Galerieën;
- o Maneges;
- o Wonen;
- o Overige verbrede landbouw;
- o

Hierbij merken we op dat de grens tussen nieuwe bedrijvigheid en oorspronkelijke bedrijvigheid niet absoluut is. Dit geldt vooral voor bedrijven waar de primaire landbouwproductie heeft plaatsgemaakt voor verbrede landbouw en dus de landbouwproductie niet meer de hoofdfunctie is maar nog wel bestaat. Voor galerieën en restaurants geldt vaak dat deze in historische boerderijen zijn gevestigd waaruit agrarische functie al geruime tijd geleden is verdwenen. In onderstaande subparagrafen zal per categorie voorbeelden worden gegeven van voormalige boerderijen die nu een niet (volledige) agrarische functie hebben.

2.1.1 Restaurants

In onderstaande staat een geografisch overzicht van de belangrijkste restaurants waarvan bekend is dat ze ooit een boerderij functie hadden:

De Vechtstreek

Loenen aan de Vecht

Het restaurant 't Amsterdammertje is gevestigd in een voormalige boerderij uit 1850 welke is gelegen in het centrum van de Loenen aan de Vecht.

't Gooi

Naarden

Restaurant De Kapschuur is gevestigd in een monumentale boerderij achter de grote kerk in het Naarden-Vesting. Het gaat hierbij om een voormalige stadsboerderij.

Laren

Restaurant Stijl profileert een mix van 'boerengezelligheid en moderne strakheid' in de gestileerde voormalige boerderij. 'Waar vroeger de koeien stonden, zijn nu privé-hoekjes gecreëerd.'

Pannenkoekenrestaurant De Coeswaerde heeft naar eigen zeggen het 'boerenbontdecor' consequent doorgevoerd, van Delftsblauwe borden tot rood-witte tafelkleden, van houten balken tegen het plafond tot het zware eikenhouten meubilair.

In het hartje van Laren, tegenover de Coeswaerde, ligt Ateliercafé-Eetgelegenheid Mauve. De oude Saksische boerderij, bestaat uit het Atelier en de Eetkamer is vernoemd naar de Larense schilder Anton Mauve (1838-1888). De landschapschilderingen van Mauve en de zijnen vonden hun weg over de hele wereld. Hun keus voor het pure, eerlijke buitenleven is terug te vinden in de inrichting van het restaurant: veel hout en warme, diepe kleuren en schildersattributen en schilderijen uit de Larense school. Het pand, waarin sinds 1996 Ateliercafé Eetgelegenheid Mauve gevestigd is, bestond al in 1826 dus lang voordat de schilders naar Laren kwamen. Ooit waren hier een boerderij, een smederij en wagenmakerij gevestigd.

Blaricum

Café restaurant 'Rust wat' in Blaricum appelleert aan de landelijke sfeer van vroeger. Het is niet zeker of het gebouw vroeger daadwerkelijk een landbouw bestemming heeft gehad.

De Utrechtse Heuvelrug

Soest

De Pannenkoekenboerderij Smickel in Soest is gehuisvest in een 200 jaar oude boerderij.

Pannenkoekenboerderij De Smickel in Soest ontvangt haar gasten al 30 jaar in de sfeervolle 200 jaar oude ambiance van een onvervalste boerderij.

De sfeer in De Smickel is om van te houden (net zoals onze pannenkoeken!). Als u door de grote deeldeuren naar binnen komt, wordt u gastvrij ontvangen en staat er een team voor u klaar dat weet wat service is.

Bilthoven

De voormalige boerderij waarin "De KuuK" in Bilthoven is gevestigd dateert van omstreeks 1890

Restaurant de Mauritshoeve in Bilthoven werd in 1877 als boerderij gebouwd en heeft jaren als zodanig dienst gedaan. Tussen de Eerste- en Tweede wereldoorlog werd er op het erf Van de Mauritshoeve een theetuin gevestigd.

Leusden

Het pannenkoeken restaurant De Hakhorst in Leusden is gevestigd in een (voormalige) boerderij midden in Leusden.

Hoogland

Onder hetzelfde dak als pannenkoekboerderij Langenoord bevindt zich ook in boerderij stijl het eethuis "In den Gloeiende Gerrit" in Hoogland.

Overige horeca die afhankelijk zijn van natuur en landschap in de regio

Verder zijn er tal van horeca gelegenheden die appelleren aan historische, landelijk – agrarische sfeer van het Gooi, zonder dat deze feitelijk in voormalige boerderijen te hoeven zijn gevestigd. Denk aan de vele horeca gelegenheden aan noorder –en zuidereinde in s'Graveland, tegenover de buitenplaatsen als Boekesteyn, Gooilust, Schaep en Burgh en Trompenburg. Een bekend voorbeeld is het restaurant 'het Wapen van Amsterdam' dat dateert uit de 17^e eeuw. Andere voorbeelden zijn de Goede Gooier en de Tafelberg op de heide bij Blaricum en 't Bluk op de heide bij Laren. Deze gelegenheden zijn gevestigd in of nabij opengestelde natuur en bedienen vooral wandelaars en fietsers.

Overigens dient opgemerkt te worden dat het behoud van het historische agrarisch cultuurlandschap niet alleen positieve kanten heeft. Zo worden bepaalde heide gebieden, zoals bij Blaricum, begraasd om vergrassing te voorkomen. Dit heeft tot gevolg dat honden niet meer vrij mogen rondlopen hetgeen bij een deel van de omwonden tot felle protesten heeft geleid, onder meer resulterend in de oprichting van de stichting 'Hekvrije heide'.

2.1.2 Galerieën

Een specifieke groep die economisch / artistiek afhankelijk was van het agrarische natuurlandschap in de regio waren kunstschilders. Al vanaf 1870 bezochten met name de schilders van de Haagse School met enige regelmaat het Gooi, vooral Laren en Blaricum, maar ook wel andere Gooise dorpen. De in Laren geschilderde doeken waren internationaal zeer gewild. Vanaf het einde van de negentiende eeuw kwam de stroom kunstenaars pas goed op gang, onder wie enigen die internationaal naam zouden gaan maken, zoals Bart van der Leek, Piet Mondriaan en Jan Sluijters. Van kortstondige zomerse bezoeken waarbij verbleven werd in huurhuizen of hotels, werd Laren allengs een permanent bewoonde kunstenaarskolonie. Tussen 1907 en 1925 steeg het aantal Nederlandse kunstenaars dat zich gevestigd had in Laren van vijftig naar tachtig. Daardoor ontstond een grote behoefte aan atelierwoningen.

De schilders die zich als eersten blijvend vestigden in Laren waren Albert Neuhuys (1844-1914) en Anton Mauve (1838-1888), respectievelijk in 1883 en 1886. Nog niet zo lang geleden werd Laren dan ook "Het land van Mauve" genoemd. De vrijwel ongerepte natuur met eenvoudige boerenbevolking vormde een ideaal décor voor kunstenaars die het stadsleven wilden ontvluchten. Bovendien werkte het gebrekkige openbaar vervoer relatief goedkope woonprijzen in de hand, een voor schilders aantrekkelijk alternatief. Zo kon de kunstenaar één zijn met zijn onderwerp: het boerenleven.

De schilders namen niet zelden hun intrek in de Gooise boerderijen. Een enkele keer werd aldus een boerderijgedeelte verbouwd tot atelier, maar vaak beperkte de atelierruimte zich tot een andere inrichting van het stalgedeelte. Een laat voorbeeld van een tot atelier-woonhuis verbouwde boerderij was het atelier van de kunstenaar Henri van de Velde (1896-1969) door Wouter Hamdorff. Binnen de architectonische ontwikkeling heeft dit mengvormtype echter geen noemenswaardige rol gespeeld.

Mauve en zijn volgelingen, die tot ver in deze eeuw in Laren en Blaricum neerstreken, schilderden in de kenmerkende impressionistische stijl Gooise landschappen en binnenhuistaferelen¹⁶. Op zoek naar de waarheid kozen Mauve en de zijnen voor de ruige natuur en het eenvoudige, landelijke bestaan, dat zij in forse, borstelige streken en stemmige kleuren vastlegden. Hun keus voor het pure, eerlijke buitenleven was ook hun commercieel succes. De sfeerrijke schilderijen met de kronkelende zandpaadjes, uitbundige heidevelden, zwerfende schaapskudde en armelijke huisjes waarin het licht door kleine ruitjes naar binnen viel, vonden hun weg over de hele wereld.

In het spoor van de schilders kwamen kunsthandelaren en verzamelaars naar Laren. Welgestelden, idealisten en zonderlingen volgden. De schilders en hun aanhang kwamen bijeen in het befaamde logement van de weduwe Hamdorff aan de overkant van de Brink. Voor de bevolking van Laren, die bestond uit kleine boeren, wevers en spinners, bracht de schildersinvasie grote veranderingen met zich mee. Zij poseerden maar al te graag in hun traditionele kledij. Dat leverde immers geld op. De hartelijke dorpelingen konden goed overweg met de wonderlijke nieuwkomers. Men nam het graag voor lief dat ook deze generatie schilders de werkelijkheid romantiseerde. Blozende boerinnen verkochten beter dan zorgelijke. Ook was het geen punt dat sommige schilders in hun riante ateliers zelf Larense binnenhuishoekjes inrichtten; dat was makkelijker voor de meester en het rook aangenamer.

Naast het eerder genoemde Ateliercafe & Eetgelegenheid Mauve en het bekende Singer museum zijn er in het Gooi tal van galerieën gevestigd. Waarbij bijvoorbeeld galerie de Vlierhove in de Blaricum is gevestigd in een voormalige boerderij¹⁷. In de bijlage wordt nader ingegaan op atelierboerderijen in 't Gooi.

2.1.3 Wonen

In de linten van boerderijen in het Eemland is steeds meer sprake van hergebruik van oude boerderijen en nieuwbouw ten bate van landelijk wonen. Dit brengt veelal een eigen vormtaal met zich mee, minder gerelateerd aan de oorspronkelijke functionele vormgeving van het boerenf.

In Laren worden boerderijen bedreigd sinds de ontdekking van het dorp aan het eind van de negentiende eeuw. Ironisch genoeg zorgde de romantische kijk op het boerenleven van de kunstenaars-ontdekkers voor een onomkeerbare verandering van het aanzicht van het dorp. Steeds meer mensen wensten op gemakkelijke afstand van de stad op het platteland te wonen. Dus werden de open plekken volgebouwd en boerderijen gesloopt om plaats te maken voor huizen en winkels. Weliswaar werd het aanzicht van het dorp tegen de grootste uitwassen beschermd door de instelling van een schoonheidcommissie, maar pas in de jaren zestig konden panden tegen sloop beschermd worden door ze aan te wijzen als rijksmonument. Behalve door sloop, worden oude boerderijen tegenwoordig vooral bedreigd door de aanpassingen die gedaan worden om ze geschikt te maken voor moderne bewoning. Extra ramen, dakkapellen, maar ook sloop en herbouw met het oog op nieuw gebruik, zorgen ervoor dat weinig van de oorspronkelijke bouwkundige waarde bewaard blijft. Tevens is er het gevaar van de 'disneyficering' van Laren; voor de bezoeker wordt kunstmatig dat zelfde romantische idee over het oorspronkelijke boerenleven in stand gehouden.

¹⁶ bron: <http://www.kies.com/netwijzer/resnhlar.htm>.

¹⁷ Bron: <http://www.blaricum.euweb.info/ateliers.html>

2.1.4 Maneges

Eemnes als opkomend regionaal centrum voor maneges

Eemnes, gelegen nabij de bossen en heidevelden van 't Gooi met uitgestrekte polders waar steeds meer voormalige boerderijen en weidegronden is een zeer geschikte plek voor de paardenliefhebber¹⁸. Door de afnemende agrarische functie komen steeds meer boerderijen en weidegrond beschikbaar voor particulieren. Boeren richten zich steeds vaker geheel of gedeeltelijk op het (recreatief) houden van paarden. Het aantal paarden in Eemnes is dan ook ongekend hoog, zeker in vergelijking met de directe omgeving. De aanwezigheid van paarden leidt tot specifieke aandachtspunten. De paarden moeten in ieder geval stal- en loopruimte hebben. Voor recreatief gebruik moet tevens ruimte beschikbaar zijn voor tochten. In de huidige situatie blijkt dit, uit de aanwezigheid van de vele paarden, in Eemnes al goed mogelijk te zijn. De maatschappelijke ontwikkelingen op het gebied van landbouw en paardenbezit leiden de laatste jaren echter tot diverse problemen.

Het huidige ruimtelijk beleid is gericht op regulering van activiteiten teneinde de landschappelijke waarden van de polder, met name aan de oostzijde en in mindere mate aan de westzijde van de Wakkerendijk en Meentweg, veilig te stellen. Dit betekent dat het houden van paarden, maar met name de voorzieningen die voor paarden worden getroffen, niet mogen leiden tot aantasting van de polder.

Waar, ter bescherming van de verkeersveiligheid, steviger erfafscheidingen nodig zijn, zullen specifieke eisen gesteld worden aan de uitvoering. In de welstandsnota zullen eisen voor de vormgeving van erfafscheidingen opgenomen worden. Voor het aanleggen van een paardenbak moet, indien de aanleg gepaard gaat met het afgraven en/of ophogen van gronden, een aanlegvergunning worden aangevraagd. De vergunning moet worden verleend, indien door de aanleg de landschappelijke en/of natuurwetenschappelijke en/of cultuurwetenschappelijke en/of archeologische waarden van deze gronden niet onevenredig worden of kunnen worden aangetast. Voor het deelgebied *Open polder* zal de aanleg van een paardenbak over het algemeen leiden tot aantasting van de landschappelijke waarde. De aanleg van paardenbakken is derhalve in principe niet toegestaan.

Voor de aanleg of bouw van een mestplaat is een bouwvergunning nodig. Mestplaten kunnen de landschappelijke waarden van het landelijk gebied aantasten. Voor de deelgebieden Open polder, Halfopenpolder en Besloten landelijk gebied, wordt het aanbrengen van verharding als aantasting van de landschappelijke waarde geacht. Het aanleggen van parkeerruimte is in deze gebieden derhalve niet toegestaan.

Met de vestiging van nieuwe horeca zal terughoudend worden omgegaan. Binnen de vigerende bestemmingsplannen is het niet mogelijk om bij een paardenbedrijf horeca-activiteiten te beginnen. Overigens worden de negatieve gevolgen meer paarden en maneges ook wel aangeduid met 'verpaarding'¹⁹.

Naast problemen zijn er ook duidelijke voordelen te verwachten van toenemende paardenhouderijen. Ten opzichte van een aantal jaren geleden is een toename van het aantal paarden duidelijk waarneembaar. De maatschappelijke ontwikkelingen die ten grondslag liggen aan de toenemende populariteit van de paardensport zullen waarschijnlijk nog enkele jaren doorgaan. Het is dan ook te verwachten dat de vraag naar mogelijkheden voor het houden en berijden van paarden blijft toenemen.

¹⁸ Bron: http://www.eemnes.nl/pdf/paardennota_april04_eindrapport.pdf

¹⁹ Bron: mededeling Mathijs Witte Wageningen Universiteit.

Uit het oogpunt van het rendabel exploiteren van (voormalige) agrarische bedrijven is het houden van paarden bedrijfseconomisch van belang. Door de jarenlange achteruitgang van de agrarische sector en de strenger wordende (milieu-)regelgeving wordt het steeds moeilijker voor agrarische ondernemingen om rendabel te opereren. Extra inkomsten zijn in dit verband wenselijk.

Een ander voordeel van de aanwezigheid van paarden in Eemnes, is de versterking van de landelijke uitstraling van Eemnes. De karakteristieke uitstraling van met name de zone langs de Wakkerendijk en Meentweg wordt door de aanwezigheid van paarden benadrukt. Hoewel Eemnes, net als andere agrarische gemeenten, te maken heeft met het steeds verder afnemen van het belang van de agrarische sector, blijft de agrarische uitstraling hiermee gehandhaafd.

Een laatste, meer indirect, voordeel is de versterking van de recreatieve aantrekkingskracht van Eemnes. Recreatie begint in steeds meer kleinere gemeenten een speerpunt te worden voor de versterking en het behoud van het voorzieningenniveau. Recreanten kunnen voor Eemnes een belangrijke aanvulling vormen voor het klantenbestand van de huidige detailhandelsvoorzieningen.

Maneges in regio omgeving 't Gooi

De Gouden Gids selecteert meer dan 25 maneges in de regio 't Gooi. Het gaat hierbij niet per se om bedrijven die voorheen een primaire landbouwfunctie hadden, maar wel om bedrijven die economisch afhankelijk zijn van natuur en landschap. In onderstaande worden kort een paar maneges beschreven die een duidelijke afhankelijkheid hebben van natuur en landschap.

Baarn

Manege & Pensionstal Zonneveld is onderdeel van de Boerderij "De Eult" en ligt tegen 'het Baarnse Bos' aan, een bos met een rijke historie²⁰. De boerderij in de huidige vorm werd begin 1900 gebouwd. Vanaf 1850 was er al sprake van een kleinere boerderij op dezelfde locatie. De boerderij is tot voor kort altijd onderdeel geweest van de Koninklijke domeinen. Bekend van vroeger is, dat de Koninklijke familie in de winter met paard en arrenslee rijtochten maakte vanaf de boerderij.

Eemnes

Manege Schildnecht is gelegen in Eemnes²¹. 't Gooise landschap biedt tal van mogelijkheden om buiten te kunnen rijden. Op een afstand van tien minuten bevinden zich de bossen en heide maar ook de dorpen Laren en Blaricum zijn op zeer korte afstand. Tevens is het Gooimeer goed te paard te bereiken.

Muiderberg

Door de ligging in de landelijke omgeving is manege Any Dale uit Muiderberg zeer geschikt voor buitenritten, door bos, hei en over strand.²²

Loosdrecht

De Manege Hallinckveld ligt midden in het Gooi en je bent dan ook met je paard zo midden in het Gooisch natuurreserveaat²³.

²⁰ Bron: <http://www.manegezonneveld.nl>

²¹ Bron: <http://www.schildknecht.nl/welkom/welkom.htm>

²² Bron: <http://www.anydale.nl/>

Hollandsche Rading

Stal Prinsenburg is gelegen in Hollandsche Rading²⁴. In deze rustige, bosrijke omgeving richten wij ons voornamelijk op pensionstalling en alles wat daarbij komt kijken. Niet alleen pensionklanten kunnen terecht voor een hapje, drankje of een complete maaltijd. Ook wandelaars en recreatiefietsers uit de omgeving van "de Lage Vuursche", vinden dagelijks onze taverne op hun route. Even bijtanken op het terras bij mooi weer, onder het genot van een koud drankje, of genieten van een uitgebreide, heerlijke maaltijd in de taverne behoort tot de mogelijkheden!

Soest

De Manege Nieuw Eldorado in Soest benadrukt de toegevoegde waarde die natuur en landschap in de omgeving heeft voor de arrangementen²⁵.

2.1.5 Landbouw-arrangementen

In deze paragraaf worden voorbeelden gegeven van landbouwarangementen in de regio.

Blaricum

In Blaricum is een speciale aspergeboerderij die asperges aanbiedt in combinatie met arrangementen (bron: Mathijs Witte van de Wageningen Universiteit).

Loosdrecht

Het veehouderijbedrijf van de familie van Herk - Hoogendoorn is een familiebedrijf dat op deze locatie al vanaf 1920 aan de Oud Loosdrechtsedijk gevestigd is²⁶. Sinds 1999 wordt er boerderijs gemaakt. Vers ijs gemaakt van de melk van onze koeien die buiten in de wei grazen en met verse grondstoffen, natuurlijk en natuurzuiver. Specialiteiten: Ongeveer 50 smaken ijs voor consument en horeca. Verder is ons bedrijf vooral gespecialiseerd in kinderfeesten. Nelly werkt al vanaf de jaren '70 in alle groepen van de basisschool en is nog werkzaam als part-time intern begeleider en remedial teacher. Goos heeft een rijke ervaring met kinderen. Zowel zijn eigen kinderschare als de vele kinderen die met schoolexcursies, schoolreisjes en kinderverjaardagen komen. En niet te vergeten de kinderen van de klanten. Verder hebben zij een winkel met naast ijs ook: boeren kaas, tuinkruiden, mosterd, etc.

Utrecht

Boerderij Mereveld ligt te midden van weilanden en de bossen Amelisweerd en Rhijnauwen²⁷. De boerderij ademt de sfeer van landelijk leven van rond de eeuwwisseling. De voormalige boerderij voorziet in arrangementen zoals bedrijfsfeesten, bruiloften en verjaarsfeesten.

Eemnes

De gemeente Eemnes ligt in het midden van het land, in het overgangsgebied tussen de uitlopers van de Utrechtse Heuvelrug en de Eempolders. Vlakbij het pittoreske vissersdorp Spakenburg en de mediastad Hilversum en grenst tevens aan 't Gooi (Laren, Blaricum).

²³ Bron: <http://www.hallinckveld.nl/>

²⁴ Bron: <http://www.stalprinsenburg.nl/>

²⁵ Bron: <http://www.nieuweldorado.nl>.

²⁶ Bron: <http://www.eikenrode.nl/herberg/>

²⁷ Bron: <http://www.boerderijmereveld.nl/>

Sinds 1986 is Zaalverhuur "De Deel" als feestlocatie in gebruik. De Deel is oorspronkelijk het winterverblijf van de koeien met daarin de onmiskenbare ruimte voor voederopslag²⁸. Deze unieke ruimte leent zich zeer goed voor partijen van 30 t/m 160 personen. "De Deel" is in 1962 eigendom geworden van de familie van Valkengoed. De boerderij is in 1965 nagenoeg volledig herbouwd, maar bleef in bezit van de originele "Deel".

Verder biedt Manege Nieuw Eldorado in Soest 'boerengolf' aan²⁹. Boerengolf kan gespeeld worden in een weiland dat middenin de bossen is gelegen, tussen de koeien of schapen, aldus Nieuw Eldorado. Boerengolf kan verder beoefend worden bij de eerder genoemde IJsbouderij in Loosdrecht, Zorgboerderij 'DeVeldmuis' in Eemdijk en het Derde Erf in Soest.

2.1.6 Zorgboerderijen

In de Utrechtse Heuvelrug en 't Gooi zijn er meer dan 15 zorgboerderijen³⁰.

3. Ten slotte

In de regio is men zich bewust van de cultuurhistorische waarde van het landschap maar ook van de boerderijen die er onlosmakelijk deel van uitmaken. Zo heeft bijvoorbeeld de stichting Tussen Vecht en Eem een boerderijproject gestart wat zich richtte op de inventarisatie van de boerderijen gebouwd tot 1940 in deze streek. Het project heeft gezorgd voor een verdere bewustwording van de geschiedenis maar ook van de kwetsbaarheid van de boerderijen, mede door de verdwijning van hun oorspronkelijke functie³¹.

Verder vindt zoals eerder opgemerkt begrazing plaats om vergrassing te voorkomen en daarmee het historische heidelandschap te behouden. De schaapskooi bij de Blaricummerheide is daar een voorbeeld van. Deze schaapskooi is overigens elke zondag geopend voor publiek³².

²⁸ Bron: <http://www.dedeeleemnes.nl/>

²⁹ Bron: <http://www.nieuweldorado.nl>.

³⁰ Bron: <http://www.zorgboeren.nl/>.

³¹ Bron: <http://gooijer.netfirms.com/boerderijen.htm>

³² Bron: <http://www.gnr.nl>

Resumerend kunnen we stellen dat stadsboerderijen in de streek, naast die niet –economische functie wonen, vaak een horeca functie hebben gekregen. Voor de gevolgen voor natuur en landschap zal gelden dat deze voor stadsboerderijen beperkt zullen zijn. Echter, voor bedrijven die buiten de bebouwde liggen kan omvorming naar een andere bedrijfsvoering wel aanzienlijke negatieve gevolgen hebben voor natuur en landschap. Een voornaam voorbeeld hiervan is de opkomst van maneges in het gebied. Dit vindt met name plaats rond Eemnes en de gevolgen hiervan voor natuur en landschap zijn lokaal een serieus punt van aandacht. Wel geldt dat maneges en bedrijven met landbouwarrangementen sterk appelleren aan een fraaie omgeving en in die zin ook baat hebben bij het behoud van natuur en landschap. De toegevoegde waarde die natuur en landschap heeft voor de bedrijfsvoering geldt ook voor veel restaurants en galerieën die buiten stads –of dorpskernen zijn gelegen.

Bijlage: Atelierboerderijen in 't Gooi

De atelierboerderij

Een van de eerste echte atelierwoningen is landhuis Thea te Blaricum, in 1901 ontworpen door architect Willem Bauer (1862-1904) — broer van de oriëntalistische kunstenaar Marius (1867-1932) — voor de bekende schilder van strandgezichten Jan Zoetelief Tromp (1872-1947)³³. In uiterlijk lijkt de atelierwoning sterk op de Gooise boerderij. De woning grijpt terug op de eenvoudige landelijke bouwkunst en bezit een rieten kap. Dat lijkt tegenwoordig vanzelfsprekend voor een landhuis, maar dat was het in die tijd zeker niet. Riet, altijd in ruime mate voorradig, was in feite dakbedekking voor mensen die zich de duurdere gebakken pannen niet konden veroorloven betalen en was dus eigenlijk in de landhuisbouw de goedkoopste oplossing.

Ook de Larense woning met atelier uit 1902 (uitgebreid in 1913) aan de Drift 21-21A voor kunstenaar en latere directeur van de Rijksacademie te Amsterdam Richard Roland Holst (1868-1938) en zijn vrouw, de socialistische dichteres Henriëtte (1869-1952), bezit reeds deze pittoreske kwaliteiten, maar is overigens typisch Berlagiaans van stijl. De rieten kap, het ver doorgetrokken dakschild en de kleine roedeverdeling zijn overgenomen uit de boerderijbouw. De gevelgeleding en het gefragmenteerde hoofdvolume zijn Berlagiaans. Aangezien het niet een echte boerderij betrof, maar een atelierwoning voor een redelijk succesvol kunstenaar, waren net als landhuis Thea ook op de verdieping vertrekken ingericht. Deze tweede woonlaag leidt tot een andere gevelindeling, maar de rieten kap werd, waar dat mogelijk was, zo veel mogelijk doorgetrokken tot over de eerste bouwlaag. De 'betere' atelierwoningen combineerden feitelijke elementen uit de boerderijbouw met het eveneens in opkomst zijnde type van de Gooise villa. Het derde ijkpunt is het landhuis met rieten kap dat in 1903 door Jan Gratama (1877-1947) en S. de Clerq aan de Larense Brink is ontworpen.

Een onvermijdelijke toevoeging aan het boerderijtype was de hoge atelierruimte met een groot raam op het noorden. De oriëntatie heeft consequenties voor de plattegrond en het hoge venster voor het bouwvolume en de kap. De oplossing werd gevonden in de hoge baanderdeuren: in plaats van de wagendeuren werd het hoge atelierraam geplaatst en in de villabouw gaf een dergelijk hoog raam licht aan de hall, naar Engels voorbeeld.

Een andere oplossing vormt het in 1912 gebouwde atelier van getalenteerde tekenaar, etsen beeldhouwer Joseph Mendes da Costa (1863-1939). Het ontwerp is van de architect van de Amsterdamse School Alexander Jacobus Kropholler (1882-1973), — geen specialist in villa's, wel een architect van naam en faam. Het atelier sluit duidelijk aan op het Gooise boerderijtype maar toont daarnaast verwantschap met de door Kropholler sterk bewonderde vormtaal van Berlage. Kenmerkend voor Kropholler zijn de ambachtelijk siersmeedijzeren muurankers. De grote atelierramen bieden zicht op de (inmiddels geasfalteerde) zandweg. Het stenen beeldje boven de ingang is van Mendes zelf en stelt een boerin met een korenschoof en lammetje voor. De voorstelling is zowel agrarisch als symbolisch te duiden (gedachtenis aan het bovenaardse), dus net als het boerderij-atelier een versmelting van de schilder met zijn onderwerp.

Houten schuur of schaapskooi

Een ander landelijk type was de houten schuur of schaapskooi, met gerabatte of gepotdekselde, zwart geteerde delen, onder een met riet gedekt zadeldak. Dit type werd al door Bauer toegepast toen hij voor de idealistische Waldenkolonie van de dichter Frederik van Eeden (1860-1932) een houten hutje te Bussum ontwierp. Enige jaren later ontwierp Ru Mauve (1878-1965), zoon van de schilder van schaapskudden Anton Mauve, een houten huis binnen dezelfde kolonie. Tezamen met de architect Theo Rueter (1876-1963) die vanaf 1901 de kolonie versterkte, maar ook met anderen, zouden deze architecten nadien nog meer houten (atelier)woningen ontwerpen.

³³ Bron: <http://www.blaricum.euweb.info/ateliers.html>

De detaillering van dergelijke kleinschalige atelierwoningen sloot aan bij de boerderijbouw: zware houten kozijnen, kleine ruitjes, gedeelde deuren, gietijzeren hang- en sluitwerk en andere ambachtelijkheid. Dit type was minder geschikt voor permanente bewoning, veel kleiner en kouder in de winter, maar paste beter bij de idealistisch ingestelde kunstenaar dan een atelierwoning waar de nadruk op het villagedeelte lag. Vaak was dit type, met slechts één (slaap)kamertje dan ook meer atelier dan woonhuis.

Een goed voorbeeld van dit type is het helaas recentelijk in Blaricum gesloopte atelier van de kunstenaar Loe Louber (1894-1983) uit 1913. De atelierfunctie was duidelijk afgescheiden van het kleine woongedeelte, onder een eigen kap met een eigen ingang. Het woongedeelte bestond uit één kleine kamer onder een piramidedak. Het ateliergedeelte was vanwege het atelierraam hoger opgetrokken onder een afgewolfd schilddak, in dit geval met rode pannen gedekt. Het tussengedeelte was bestemd voor wassen en koken. De houten wanden van het atelier waren gerabat, dus met mes en groef in elkaar gestoken.

Mengvormen

Landhuizen en ateliers werden al gauw door specialisten ontworpen, waarbij een zekere eenvormigheid niet kon uitblijven. Tot de specialisten behoorden Rueter, Hamdorff en J. Rebel. Opvallend is het dat de laatste twee ook woonhuizen met atelier voor zichzelf ontwierpen, op exact dezelfde wijze als voor de beeldend kunstenaars. De woning die Rueter voor zichzelf ontwierp (Noolseweg 25-25A) was in hoofdvorm niet op de Gooise boerderij geïnspireerd, maar had wel een rieten kap en gepotdekselde wanden. De eenvormigheid kon moeilijk doorbroken worden omdat de in 1912 ingestelde schoonheidscommissie het traditionele type woning met rieten kap verdedigde. Leden van de commissie waren onder andere Rueter zelf en Hamdorff.

Over het geheel genomen komt de zuivere vorm van een der beide types overigens minder vaak voor dan mengvormen, uitzonderingen of gewoon minder geslaagde voorbeelden. Zoals het zich laat aanzien ontstonden de afwijkende atelierwoningen doordat niet alle schilders in Laren en Blaricum tot de Larense School behoorden. Niet alle schilders zagen dus in de Gooise boerderij een ideaaltype voor het uitvoeren van hun werkzaamheden. Eén der opvallendste uitzonderingen is wel de Larense atelierwoning uit 1903 van kunstenaar en latere directeur van de Rijksacademie Antoon Derkinderen (1859-1925) aan de Naarderstraat 67. Deze woning grijpt niet terug op de boerderijbouw, maar op middeleeuwse baksteen-bouwkunst. Dit had alles te maken met het feit dat Derkinderen in spirituele zin juist door deze periode gefascineerd was. Het metselwerk met vlechtingen in de tuitgevels en de houten kruiskozijnen gaan rechtstreeks terug op de middeleeuwen en ook het rondgebogen atelierraam doet sterk aan een middeleeuws kerkvenster denken. De kap is bovendien met pannen en niet met riet bedekt.

Nieuwe Zakelijkheid

De ontwikkeling van de atelierwoning was in de jaren twintig wel uitgekristalliseerd en zou pas met de komst van de Nieuwe Zakelijkheid weer een nieuwe impuls krijgen. Echter, niet in het Gooi, waar de modernistische stroming vanaf haar ontstaan in de ban was gedaan. Een van de zeldzame voorbeelden van een woonhuusatelier uit de tijd van de Nieuwe Zakelijkheid is dat van de architect F. Hausbrand (geb. 1900). De atelierwoning die niet na de nodige discussie tot stand kwam in 1934-35, is opvallend genoeg niet voorzien van een plat dak, zoals gewoonlijk bij de modernisten, maar van een zadeldak.

Na 1925 nam het aantal kunstenaars van enige naam en faam in 't Gooi geleidelijk af. Atelierwoningen werden nog wel gebouwd, maar het hoogtepunt was bereikt en het kunstenaarsleven stierf na de Tweede Wereldoorlog, toen Laren definitief meer villapark dan kunstenaarskolonie was geworden, een zachte dood in het Singermuseum.

WOt-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Werkdocumenten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu – vanaf mei 2005

Werkdocumenten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen.

T 0317 – 47 78 44; F 0317 – 42 49 88; E info.wnm@wur.nl

De werkdocumenten zijn ook te downloaden via de WOt-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

2005

- 1 *Eimers, J.W.* (Samenstelling). Projectverslagen 2004.
- 2 *Hinssen, P.J.W.* Strategisch Plan van de Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, 2005 – 2009.
- 3 *Sollart, K.M.* Recreatie: Kennis en datavoorziening voor MNP-producten. Discussienotitie.
- 4 *Jansen, M.J.W.* ASSA: Algorithms for Stochastic Sensitivity Analysis. Manual for version 1.0.
- 5 *Goossen, C.M. & S. de Vries.* Beschrijving recreatie-indicatoren voor de Monitoring en Evaluatie Agenda Vitaal Platteland (ME AVP)
- 6 *Mol-Dijkstra, J.P.* Ontwikkeling en beheer van SMART2-SUMO. Ontwikkelings- en beheersplan en versiebeheerprotocol.
- 7 *Oenema, O.* How to manage changes in rural areas in desired directions?
- 8 *Dijkstra, H.* Monitoring en Evaluatie Agenda Vitaal Platteland; inventarisatie aanbod monitoringssystemen.
- 9 *Ottens, H.F.L & H.J.A.M. Staats.* BelevingsGIS (versie2). Auditverslag.
- 10 *Straalen, F.M. van.* Lijnvormige beplanting Groene Woud. Een studie naar het verdwijnen van lanen en perceelsrandbegroeiing in de Meierij.
- 11 *Programma Commissie Natuur.* Onderbouwend Onderzoek voor de Natuurplanbureau-functie van het MNP; Thema's en onderzoeksvragen 2006.
- 12 *Velthof, G.L. (samenstelling).* Commissie van Deskundigen Meststoffenwet. Taken en werkwijze.
- 13 *Sanders, M.E. & G.W. Lammers.* Lokaliseren kansen en knelpunten van de Ecologische Hoofdstructuur – met informatie van de terreinbeheerders.
- 14 *Verdonschot, P.F.M., C.H.M. Evers, R.C. Nijboer & K. Didderen.* Graadmeters aquatische natuur. Fase 1: Vergelijking van de graadmeter Natuurwaarde met de Natuurdoeltypen en KRW-maatlatten
- 15 *Hinssen, P.J.W.* Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. Werkplan 2006
- 16 *Melman, Th.C.P., R.G. Groeneveld, R.A.M. Schrijver & H.P.J. Huiskes* Ontwikkeling economisch-ecologisch optimaliseringsmodel natuurbeheer in combinatie met agrarische bedrijfsvoering. Studie in het licht van LNV-beleidsombuiging "van verwerving naar beheer"
- 17 *Vreke, J., R.I. van Dam & F.J.P. van den Bosch.* De plaats van natuur in beleidsprocessen. Casus: Besluitvormingsproces POL-aanvulling Bedrijventerrein Zuid-Limburg
- 18 *Gerritsen, A.L., J. Kruit & W. Kuindersma.* Ontwikkelen met kwaliteit. Een verkenning van evaluatiecriteria
- 19 *Bont, C.J.A. de, M. Boekhoff, W.A. Rienks, A. Smit & A.E.G. Tonnejck.* Impact van verschillende wereldbeelden op de landbouw in Nederland. Achtergronddocument bij 'Verkenning Duurzame Landbouw'
- 20 *Niet verschenen.*

2006

- 21 *Rienks, W.A., I. Terluin & P.H. Vereijken.* Towards sustainable agriculture and rural areas in Europe. An assessment of four EU regions
- 22 *Knegt, B. de, H.W.B. Bredenoord, J. Wiertz & M.E. Sanders.* Monitoringsgegevens voor het natuurbeheer anno 2005.

- Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 1
- 23** *Jaarrapportage 2005*. WOT-04-001 – Monitor- en Evaluatiesysteem Agenda Vitaal Platteland
- 24** *Jaarrapportage 2005*. WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek Natuurplanbureaufunctie
- 25** *Jaarrapportage 2005*. WOT-04-385 - Milieuplanbureaufunctie
- 26** *Jaarrapportage 2005*. WOT-04-394 – Natuurplanbureaufunctie
- 27** *Jaarrapportage 2005*. WOT-04 - Kennisbasis
- 28** *Verboom, J., R. Pouwels, J. Wiertz & M. Vonk*. Strategisch Plan LARCH. Van strategische visie naar plan van aanpak
- 29** *Velthof, G.L. en J.J.M. van Grinsven (eds.)* Inzet van modellen voor evaluatie van de meststoffenwet. Advies van de CDM-werkgroep Harmonisatie modellen
- 30** *Hinssen, M.A.G., R. van Oostenbrugge & K.M. Sollart*. Draaiboek Natuurbalans. Herziene versie
- 31** *Swaay, C.A.M. van, V. Mensing & M.F. Wallis de Vries*. Hotspots dagvlinder biodiversiteit
- 32** *Goossen, C.M. & F. Langers*. Recreatie en groen in en om de stad. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 33** *Turnhout, Chr. Van, W.-B. Loos, R.P.B. Foppen & M.J.S.M. Reijnen*. Hotspots van biodiversiteit in Nederland op basis van broedvogelgegevens
- 34** *Didderen, K en P.F.M. Verdonschot*. Graadmeter Natuurwaarde aquatisch. Typen, indicatoren en monitoring van regionale wateren
- 35** *Wamelink, G.W.W., G.J Reinds, J.P. Mol-Dijkstra, J. Kros, H.J. Wiegers*. Verbeteringen voor de Natuurplanner
- 36** *Groeneveld, R.A. & R.A.M. Schrijver*. FIONA 1.0; Technical description
- 37** *Luesink, H.H., M.J.C. de Bode, P.W.G. Groot Koerkamp, H. Klinker, H.A.C. Verkerk & O.Oenema*. Protocol voor monitoring landelijke mestmarkt onder een stelsel van gebruiksnormen
- 38** *Bakker-Verdurmen, M.R.L., J.W. Eimers, M.A.G. Hinssen-Haanen, T.J. van der Zwaag-van Hoorn*. Handboek secretariaat WOT Natuur & Milieu
- 39** *Pleijte, M. & M.A.H.J. van Bavel*. Europees en gebiedsgericht beleid: natuur tussen hamer en aambeeld? Een verkennend onderzoek naar de relatie tussen Europees en gebiedsgericht beleid
- 40** *Kramer, H., G.W. Hazeu & J. Clement*. Basiskaart Natuur 2004; vervaardiging van een landsdekkend basisbestand terrestrische natuur in Nederland
- 41** *Koomen, A.J.M., W. Nieuwenhuizen, J. Roos-Klein Lankhorst, D.J. Brus & P.F.G. Vereijken*. Monitoring landschap; gebruik van steekproeven en landsdekkende bestanden
- 42** *Selnes, T.A., M.A.H.J. van Bavel & T. van Rheenen*. Governance of biodiversity
- 43** *Vries, S. de. (2007)* Veranderende landschappen en hun beleving
- 44** *Broekmeijer, M.E.A. & F.H. Kistenkas*. Bouwen en natuur: Europese natuurwaarden op het ruimtelijk ordeningsspoor. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 45** *Sollart, K.M. & F.J.P. van den Bosch*. De provincies aan het werk; Praktijkervaringen van provincies met natuur- en landschapsbeleid in de periode 1990-2005. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 46** *Sollart, K.M. & R. de Niet met bijdragen van M.M.M. Overbeek*. Natuur en mens. Achtergronddocument bij de Natuurbalans 2006
- 47** *Ten Berge, H.F.M., A.M. van Dam, B.H. Janssen & G.L. Velthof*. Mestbeleid en bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek
- 2007**
- 48** *Kruit, J. & I.E. Salverda*. Spiegeltje, spiegeltje aan de muur, valt er iets te leren van een andere plannings-cultuur?
- 49** *Rijk, P.J., E.J. Bos & E.S. van Leeuwen*. Nieuwe activiteiten in het landelijk gebied. Een verkennende studie naar natuur en landschap als vestigingsfactor
- 51** *Kennismarkt 22 maart 2007; van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP in 27 posters*